

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 19 (16793)

2004 чылдың
ФЕВРАЛЬ 10,
вторник

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Бюджет — 2004

БОТ-БИЛЧИЛГЕНИН ТҮҢНЕЛИ

ТР-нин Улуг Хуралынын Хоойлужугулга палатазынын депутаттары февраль 6-да болуп эрткен дөрткү сессиянын ийизи хуралында хөй нуруузунун бадылаашкыны-биле «2004 чылда Тыва Республиканын республика бюджетинин дугайында» ТР-нин Хоойлузунун төлевилелин ийизи номчулгага хүлээп алган.

Ук хуралдың бүдүүзүндө парламентинин комитеттери болгаш Чазак кежигүннери хоойлу төлевилелин чамдык чүүлдериниң, сан-чураларны тодарадырынын, депутаттарның киригени он-он эдилгелериниң сайгарылгазын чөшшээржилгезиниң талазы-биле чымыштык кады ажылдажылганы чоруткан. Үр сайгарып чугаалажылганың үезинде чедип алдынган бот-билчилгениң болгаш республиканың эрге-чагыргазынын ийи адырының боттуг шийтпирлерни дилеп тыварынга көргүскөн тургузукчу туржунун түңнелинде бюджет ийиги номчулгага хүлээп алдынган.

Бюджеттин төлевилелин сайгарып чугаалажырынын бетинде хоойлу чогаадыкчыларының мурнунга ТР-нин Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак 2004 чылда республиканың Чазаның бюджет болгаш инвестиция политиказының кол угланышкынын тайыл-бырлаан.

Депутаттарның мурнунга чүве чугаалап тура, Шериг-оол Дизижилович чүңү-даа мурнунда ийи хонук дискуссиянын соонда, январь 22-де, оларның социал-экономиктиг хөгжүлдениң Прогнозун чүлдүзүнгени база «2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» ТР-нин Хоойлузунун төлевилелин ийиги номчулгага хүлээп алганы дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Чурттуң бюджетинин дугайында Федералдыг Хоойлуга Россиянын Президентизи В.В. Путин эрткен чылдың декабрь 23-те ат салган деп, Ш.Д. Ооржак сагындырган. Республиканың Чазаның силерниң сайгарылганарга бюджетти бо чылдың январь 12-де кириген. Чамдык улус ону оон мурнунда-ла кирип болур турган деп санап турарлар. Ол ындыг эвес.

2004 чылдың бюджетиниң биле бис эрткен чылдың апрельде-ле ажылдап эгелээн бис. Үндезинин материалдарны Россиянын Саң-хөө ямызынга кириген бис. Ынчалзажок бистиң санал-оналдарымысты долузу-биле өөренип көрбээн. Саң-хөө дузаламчызының хемчээли хереглелден барык 700 млн. рубльге чавыс болган. Ол дээрге кол нуруузунда бюджет адырынын ажылдакчыларынын шалын акшазынын

фондузу-дур. Шалын акшазын эрткен чылдың октябрь 1-ден 33 хууга бедиткенин Чазак чүлдүгүзүнүп хүлээп алганын маңаа чугаалаар апаар мен. Ооң-биле чергелештир ол дээрге ук сантунун чартын дуглаар ужурга таварышкан республика бюджетинге кончуг аар үүрге-дир.

2004 чылда бюджет дугайында Федералдыг Хоойлу-биле бедик дотациялыг регионнарның даңзын бадылаан, ындыгларның саны 31. Ук даңзыже бистиң республиканы база кириген. Россиянын Чазак эрткен чылдың декабрьда бедик дотациялыг 40 регионун удуртукчуларын чаалап, ук девискээрлерниң 2004 чылда орулга баазаны болгаш бюджет чарыгдалдарынын структуразын өөренип көргөн.

2004 чылда бюджет политиказынын кол угланышкынын ТР-нин Чазак Даргазынын бюджет айыткалында тодараткан.

Бистиң кол сорулгавыс өскерлиш чок арткан — үндүртүгү онаар баазаны калбартырынын күсели-биле республика бюджетинин боттуг орулгаларын көвүдедири, бүдүрүлгени деткири база бизнести хөгжүдери, чурттакчы чонун күш-ажылын идепкейждери, өңчү-хөреңгини үре-түннелиг ажыглаары, инновацияларны нептередип кириери. Моон-биле чергелештир бис бюджет чарыгдалдарын боттуг болдурар ужурлуг бис.

Ындыг политика биске чүңү бергенил?

Социал-экономиктиг хөгжүлдениң түңнелдери **1999 чылдан тура каттышкан регионалдыг продукт 3 катап, үлетпүр продукциязының хемчээли — 2,8, көдээ ажыл-агыйның каттышкан продукциязы — 2,1, кол капиталче инвестициялар — 2,6 катап өскөн** дээрзин көргүзүп турар. **Боттуң орулгалары 5 катап өскөн.**

Бо бүгү-биле чергелештир Чазак социал адырны деткип, эмнелгелерни, культура болгаш спорт албан черлерин, оруктарны, харылзаа объектилерин, оран-саваны тударын улам чылаан. Дөрт чылдың дургузунда республикага 20 ажыг школаларны туткан. Хандырылганы коштак хамаатыларның социал камгалалынын дугайында база Чазак утпайн келген.

(Уланчызы 2-ги арында).

Эртем хүнүндө

ОНЗАГАЙ КИЖИЛЕР

Февраль 6-да Улусчу чогаадылга төвүнге Эртем хүнүнге тураскааткан байырлыг кежээни эрттирген.

Байырлыг кежээни ТР-нин эртем болгаш кадр политиказынын сайыды Л.Ш. Ондар ажыткан. Лидия Шуртуевна амгы үеде ниитилелдин социал-экономиктиг чаагай чоруу эртемниң байдалындан, хөгжүлдезинден хамааржыр дээрзин чугаалап, ТР-ниң Чазаның, ямынын эртемни хөгжүдөр талазы-биле кылып чорудуп турар республика программалары-биле таныштыргаш, эртемни хөгжүдериңге үлүүн кирип турар кижилерге өөрүп четтиргенин, эртемденерге чаагай амьдыралды, аас-кежикти күзээн.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак бөгүн хүн бүрүдеги ажыл-чорудулганы доктаамал дилээшкинер, изеттинмээн оруктар-биле чоруп оран онза-

гай кижилерни хүндүлөп, демдеглеп турарын, Тывада эртемниң байдалынын, хөгжүлдезинин хүнден хүнге бедип олурарын, эрткен чылдарга бодаарга, эртем ажылдакчыларынын саны көвүдөп, оларның одуруунга аныктарның немежип турарына өөрүп турарын чугаалаан. Чылганнарга чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкинерни күзээш, «ТР-ниң эртемниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем секретары В.Ю. Сузукейге (үстүндө чурукта) тывыскаан.

Республиканың анык эртемденнери эртем ажылы кылырынга ажыглаарына күрүнеден саң-хөө-биле деткир сорулга-биле Чазак Даргазынын шаңналын доктаадып тургускан турган. Бо талазы-биле эрткен мөөрейге киришкен 37 кордакчын 10 тилекчини тодараткан. Шаңналдың хемчээли 24 муң рубль. Шериг-оол Дизижилович тилекчи болган анык эртем-

ниң шаңналы 1 муң 500 доллар болур дээнин чыылганнар адыш часкаашкыны-биле хүлээп алган.

ТР-ниң Эртем болгаш кадр политиказынын ямызы республиканың школаларынын тергени эки өөредилгелиг, эртем шинчилелинин талазы-биле ажылдар кылгаш, эки түңнелиг болган оолдар, уругларга Хүндүлел бижиктерни, оларның эртем удуртукчуларына акша шаңналын тывыскаан. Оон ыңай 2003 чылда эртем ады камгалап алган 2 эртем докторунга, 13 эртем кандидаттарына байыр чедирген. Өөреникчилер, ТР-ниң эртем ажылы кылып турар албан черлери кежээниң киржикчилеринге хөглүг-баштак концертти бараалгатканы солун болду.

Ллдыңай СААЯ.

В.Балчий-оолдун чуруктары.

БОТ-БИЛЧИЛГЕНИН ТҮҢНЕЛИ

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Хүндүлүг депутаттар!
 2003 чылда республиканың социал-экономикага көгжүлдөзү дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчедун чоокку эрткен хүннерде республика солуннарынга парлаан. Эрткен чылын республикага политиктиг турум байдал кадагалаттынып арткан дээрзин Отчет көргүзүп турар. Прогнозга көрдүнгөн макроэкономикага көргүзүлгөр кол нуруузунда бадыйкаттынган. Каттышкан регионалдыг продуктунуң өзүлдөзү чедип алдынган. Чоннуң амыдыралының деннели бедээн. Божуп-төрүүрүнүң болгаш чоннуң чайгаар өзүлдөзүниң, ыңай-бээр көжөжөрүнүң көргүзүлгөрү эки деннелде арткан. Социал адырның албан черлери турум ажилдап келген. Аар болгаш онза аар керек үүлгөдишкенинениң саны кудулаан.

Мооң-биле чергелештир республиканың Чазаа бар четпестерни чажырбайн турар. Экономикага көгжүлдөзүңүң прогнозтуг көргүзүлгөрүңүң чамдызы күүсеттинмээн. Бистиңде карылгалыг ажилдап турар, кол фондурлары элөп-эргижирээн, эрги технологияларлыг бүдүрүлгөлөрдүн саны ам-даа хөй. Республикада туберкулезтан аарыыр чоруктуң деннели бедик, ие болгаш чаштың өлүп-хораар чоруу өзүлдөзү болган. Өг-бүлөгө кем-херек үүлгөдишкенинениң, ыңайгы ээриг байддыгы кем-херек үүлгөдир чоруктарны, чавылдырып шыдаваан бис.

Бо чидиг айтырыгларны шийтирлээрине кижилер, материалдыг болгаш саң-хөө курлавырлары херек.

Ол бүгүтө акша-төгерики кайын тыварыл деп, айтырып тургустунуп кээр.

Бирээде. Бис инновация үндөзине амгы үенч бүдүрүлгезин көгжүдөр ужурулг бис. Бо чылын Чазак ух сорулгаларга 842 млн. ажык рубльди үндүрерин көргөн. Ындыг чүүл немелде орулгаларны алыр, чаа ажилчы тургуштарны тургузар арганы бээр.

Бюджеттиң орулгаларын долдурарының ийги үндөзү — федералдыг бюджеттен саң-хөө дузаламчызы. Тыва ындыг дузаны чурттагыч чоннуң санынга онааштыр өскөлдөрдөн артыкка ап турар деп, чамдык кижилер бисти чөмөлөп турарлар. Ол дээрже Чазактың, бистиң парламентарийдин депутаттарының, Федералдыг Хуралда сенаторларының болгаш Күрүне Думазында бистиң республикадан депутаттарының ачы-хавыязы дээрзин маңаа чугаалаар апаар мен. Бюджеттер аразында харылзааларны таарыштырарының талазы-биле федералдыг деннелде үш талалыг комиссияга бистиң ажылывыс эки түңнел-

дерни берип турар. Ооң-биле чергелештир чуртта ам безин эргелөп-башкарылганың деннелдериниң аайы-биле эргелер болгаш бүрүн эргелерниң аңгылаашкынының ажылы чоруу эгелээн болгай. Чүнүң-даа мурнунда ол өңчүгө, черге, чер иштиңге болгаш күрүне стандарттарының үндөзүниң бүгү деннелди бюджеттериниң бот-тускайлаң чоруун ниити эрге-чагырга-биле хандыраарынга хамааржыр. Ындыг чүүл бистерни чүгө боттуң орулгаларын көвүдөдир дээш ажилдаарынче эвес, а бюджет чарыгдалдарының боттуң чедип алыры дээш ажилдаарынче албадай бээр.

Бюджет чарыгдалдарының эвээжедишкенин бис яамыларның санын кызырарындан эгелээн бис. Россияның Саң-хөө яамызының Контроль-хыналда эргелелиниң болгаш Россия Федерациязының Саналга палатазының специалисттериниң саналдааны-биле сонгу чүктүң сөөртүлгөлөргө чарыгдалдарны барык чартыгына чедир, 230 млн. турганындан 115 миллионга чедир кызырган бис. Бюджет адырының албан черлеринде оттулар чүлдүң болгаш электри энергиязының чарыгдалдарын четка алган. Чайгаар бүткен монополиаларның барааннарының болгаш ачы-дузаның өртектеринге база тарифтеринге, а ол ыштак республика бюджетинден дотациялаатынган өртектерге күрүне контролон боттандырып турар. Ол дээрже суугаткан газка өртектер, агаар транспорту-биле пассажирлер сөөртүрүңгө тарифтер-дир. Тудугже болгаш капитал септелгеже углаан акша-хөрөңгилериниң көрдүңгөн сорулгага болгаш үрө-түннелдиг ажылгалын контролдаар сорулга-биле Саң-хөө яамызында тускай килдисти ажиткан. Бюджет организацияларында штат санын болгаш күш-ажыл төлөвиринде байдалдарны сайгарып эгелээн бис.

Сайгарылгаже кириген бюджет төлөвири орулгалар-даа, чарыгдалдар-даа талазы-биле аажок дүшкүрүлүп. Ооң ажилдап кылышкынын демократчы өзүбиле чоруткан, силерге бараалгаткан материалдар ажык-чарлы-биле ыгладыг. Бергедээш-киннер турза-даа, ийи палаталыг парламентарини четчир хөмчөөлгө акшаландырып келген, оран-саваның септелгезин чоруткан, оргтехниканы болгаш транспортту чаарткан. Конституция судунуң болгаш Саналга палатазының турум акшаландырышкынын боттандырып келген.

Ам инвестиция политиказының дугайында. Бюджет төлөвилелиниң бирги номчулганында кол маргыш 2004 чылда инвестиция программазын долгандыр болган. Россия Федерациязының Бюджет хоойлузуңуң 181 чүүлүн-

ге дүүштүр бирги номчулгада орулгалар болгаш чарыгдалдар баазаны, бюджеттиң артыкшылдыг азы чедишпес кезээн болгаш социал-экономикага көгжүлдө Прогнозун сайгарып көөр ужурулг.

Чазак силерге бюджет айтканын, 2004 чылда бюджет төлөвилелиниң болгаш социал-экономикага көгжүлдө Прогнозун дамчыдып берген.

Хоойлужудулга палатазынга ийги номчулгада февраль 2-де Чазактың 80 доктаалын бодунда кириген долу инвестиция программазын дамчыдып берген.

Хүндүлүг депутаттар, инвестиция политиказынга чаа хамаарылга херек деп чүүл-биле силер-биле чөпшээрер мен. Бюджеттиң бирги номчулганының соонда 10 хонуктуң дургузунда республиканың Чазаа программаны эде ажилдап, республиканың девискээринден акшаландырышкынын тыптынып болгу дег бүгү үндөзүнөрин дилээн. Республиканың болгаш федералдыг яамыларның база ведомстволарының, банкыларның, керээлиг тудуг организацияларның удурткучлары-биле ужуражылгаларны болгаш чөвүлөл хуралдарны эрттирген. Ол бүгү оларның инвестиция арга-шинектерин бүгү талалыг анализтээр, Чазактың сонургалдарын кожуннарның болгаш Улуг Хуралдың депутаттарының сонургалдары-биле дүүштүрер арганы берген. Чазак кымны-даа хомудал чок арттырбазын кызыткан. Инвестиция программазын бүгү саң-хөө үндөзүнөринин болгаш объектилериниң аайы-биле чада болдунган. Ооң болдунган азы болдунмаанын силер-ле болгап көрүңөр.

Кончуг аар ажыл кылып чоруттунган деп санап турар мен, ооң түңнелдиг объект, керээлиг организация бүрүзүңгө "чөдөр", тендер садыглаашкынының негелделериниң күүселдизин, тудугун нормаларының болгаш хуусааларының сагылгазын, акшаландырышкынын чорудулгазын болгаш саң-хөө хажыдышкынының илереттинген фактыларын, тудуг бүдүрүлгезиниң технологиязын анализтээр арга тургустунган. Объект бүрүзүңгө хамаарыштыр силерде чагыкчыны, керээлиг организацияны, тендер өртээн, акшаландырышкынын хөмчөөлин болгаш күүсеттинген ажилдарны, кредитор өрезин база объектиниң тудуун доозарының хуусаазын айткан сан-чугаайлар бар. Объект бүрүзүңгө хамаарыштыр парламент дыңнаашкынынга чүгө экономика болгаш тудуг сайттарын эвес, а керээлиг организацияларның төлээлерин чалап болур силер.

Кандыг инвестициялар ам барын чугаалажып көрээлинер.

2003 чылда 736 млн. рубль түнүг инвестициялар шингээттинип алдынган, тус-туста хөмчөөлдин индекси 105,1 хуу болган. Банкыларның акша-хөрөңгилерин катый алырга, экономикаже углаан шупту инвестициялар 1,372 млрд. рубль болган.

2004 чылдың инвестиция программазының төлөвилелинде банкыларның акша-хөрөңгилери-биле катый 1,407 млрд. рубль көрдүңгөн. Бүдүрүлгө объектилериниң тудуунга 842,4 млн. рубльди азы инвестицияларны ниити хөмчөөлиниң 60 хуузун углаар.

Хүндүлүг депутаттар!

Чугаа эвес чугаа-соот 400 млн. рубльди долгандыр хөрлөп үнгенин бистер бүгү девискээр билер бис. Оларны кайнаар углаарыл? Юбилейлиг чылда — чүнүң-даа мурнунда — ажылгалга кирер объектилерни: аэровокзалды, аалчылар бажынын, даштык долузу-биле чаагайжыттынар музейни, кондитер фабриказын доозарынче. Бис тууйбу заводунуң тудуун база бажын тудар комбинаттың эде чаартылгазын уламчылаар ужурулг бис. Агар секторну деткири, биче бизнести болгаш харылзааны хөгжүдөр, оруктарны, чурттаар оран-саваны тудар херек.

Бюджетти хүлээп алган соонда банкылар-биле кады хуу сектор-биле ажилдап кириптер бис. Аңаа чээли бээриниң хөмчөөлин барык үш катап көвүдөдир арга бар. Комитеттерниң хуралдарына чээли организацияларының удурткучуларын чалаарын силерге сүмөлөп тур мен, оларда 3-5 чыл хуусаалыг — 10-15 чыл чедир болгаш чавыс банк салышкынын чээлилер бээриниң дугайында солун саналдарны барыга шыныгырар. Хуу сектор-биле ажилдык база бир углангышкыны бар — ол дээрже ипотека дамчыштыр инвестицияларже хамаатыларның акша-хөрөңгилерин киририне таарымчалыг байдалдарны тургузары, бизнести хөгжүдөдир-дир. Чазак Россияның банкыларының инвестицияларын илдепкейли-биле кириштирер. Даштык инвесторлар-биле шыныгы ажилдап эгелээр бис.

Сөөлүндө мындыг чүүлду чугаалаксадым, хүндүлүг депутаттар!

Чазакты шүгүмчүлээр чүден белең. А боттарыңарга мындыг айтырыгны салып көрүңөр мен: силерниң араңардан кым-бир кижик республиканың экономиказынче инвестицияларны өзүлдөзүн турум долдурары, инвестициялар салышкынын, чүнүң-даа мурнунда, биче бизнеске, сонурганчыг болдурарын хандыраары, хуу инвестицияларны деткири-биле хоойлужудулга баазанын тургузарыңа ажаанзыралын илереткен бе? Бисте 1995 чылда-ла хүлээп алдынган инвестиция ажил-чору-

дулгазының дугайында хоойлу бар. Багай эвес хоойлу чүве, чүгө ону бөгүңгүнүң негелделеринге дүүштүр шыныгызы-биле өскөртүр база немээр херек. Ону депутаттар база кылыр ужурулг деп бодаар мен.

Бисте амдыгаа дээр көдээ ажил-агы чөпшөөр саарылдазының дугайында хоойлу хүлээп алдынмаан, бир эвес ыңдыг хоойлу турган болза, бюджеттиң орулгалыг кезээнче немелде акша-хөрөңгилер кирер турган ийи. Ийе харын, бистиң республика кызыгаар чоогунуң девискээринге хамааржыр, ыңдыг болганда, аңаа черлер саарылдазы көрдүңмээн, ыңчалза-даа чон-биле чугааны чорудар херек. Чоннур төлээлери болганыңарда силер база оон төлөвилелин ажилдап кылырыңа болгаш хүлээп алырыңа идепкейли-биле киржир боор силер дээрзинге идөгээр бис.

Хүндүлүг депутаттар!

Бистиң дегеревисти чон соңгаан. Сонгукчуларын чагырлары бар деп чүвени дегеревис эки билер бис. Сөөлү чылдарда оларны багай эвес күүседип келдвис. 2004 чыл — юбилейлиг чыл. Бистер нарын болгаш улуг айтырыгларны кады шийтирлээр апаар бис. Олар күрүне эрге-чагырганың бүгү адырларының болгаш деннелдериниң эп-чөп кады хөдөлишкенин негээр. Чүнүң-даа мурнунда Чазактың болгаш Улуг Хуралдың. Бис оларны шийтирлөп шыдаар-даа бис. Маңаа бот-билчилик база бот-бодун дыңнап билери херек. Дыңнааныңар дээш четтирдим.

Бюджет дугайында республика хоойлузуңуң төлөвилелин сайгарып чугаалажырының бетинде депутаттар инвестиция программазынга эдилгелер-биле ажилды доозары-биле бир шактын чапсарын алганнар. Чазак кижигүннери-биле чугаалажылганың түңнелинде, эдилгелерниң хөй кезин ужулган ийикпе азы эчизинге чедир дугуржуп чөпшөөрөшкөн. Талаларның төлээлериниң ниити үзөл-бодалга келбээн айтырыглары сессия хуралының киржикчилериниң бүгү талалыг сайгарылгазын эрткен. Үр эвес чугаалажылганың соонда оларның хөй кезиниң талазы-биле кайы-даа талага таарымчалыг шийтирлер хүлээп алдынган.

Хуралдаар залдан үнүп чоруу тура, ТР-ниң Чазааның Даргазы депутаттарга ажилды чедишкениң уламчылаарын база барчидиг айтырыгларны шийтирлээрине тургужуку хамаарылгазы, бот-билчиликке чүткүлү, Чазактың политиказын деткээни база сонгукчуларның эрге-ажыктарының дугайында ажаандыкчыларыңа өөрүп четтиргенин илереткен.

Юрий СУЧКОВ.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийи хуралының февраль 6-да болган дөрткү сессиязынга 2004 чылда республика бюджетиниң дугайында хоойлу төлөвилелин сайгарып көргөш, ийги номчулгада февраль 7-де болган хуралга бюджетти чугаалашкаш, бюджет дугайында Хоойлуну долузу-биле хүлээп алган. Ыңчангаш депутаттар боттарының сөглээн сөзүн ээлеп, бюджетти парламентарийге сайгарып көөрүнүң хуусаазын ниитизи-биле 21 хүн кызырган. Адрестиг инвестиция программазын кудуку палатага февраль 2-де Чазак кириген. Бюджеттиң бирги номчулганының үзүндө ыштак маргылдаалар ийги номчулгада болбаан, чугаалажылга ажил-агылык, бот-боттарын билчириниң байдалыга чогумчалыг эрткен. Ыңчангаш чугула документини хүлээп алыр аргалыг болган.

Инвестиция программазынга депутаттар 49 эдигни кириген, ооң үженин хүлээп алган, чамдызын бюджетке кириген. Православ хүрээзин, Тываның күрүне университетиниң чаа корпусунуң тудугларын акшаландырар дугайында немелделер эң-не берге айтырып болган. Депутат С.Сафрин православ хүрээзин тударын 11 млн. рубль

чедир акшаландырырын дилээн. Маңаа хамаарыштыр Ш.Д. Ооржак тайылбырны берген. Сессия эгелээр мурнуу чарында Москвада "Межпромбанкының" төлээзи А.Мельников-биле Дарга чугаалажырга, хүрээ тудуун акшаландырар дээнин бадыйткан. Бо чугааның соонда 11 млн. рубль кириер дээн немелдени казаан. Тываның күрүне

АМ СОРУЛГА — КҮҮСЕДИРИ АРТКАН

университетиниң чаа корпусунуң тудуун акшаландырырын адрес-тиг инвестиция программазында кирибээн. Ш.Д.Ооржак республика бюджетинге чийк болуру-биле ону тударыңа федералдыг акшаны ажылгаарын саналдаан. Университет корпусун тударыңа Москва 6 млн. рубльди тускайлап берип турар, ону чогумчалыг ажылгаар. Республиканың "капитал септелге" чүүлүндө акша-төгерики көөрүн саналдаан. Депутаттар чүгө инвестиция программазынга эдилгелер кириген эвес, бюджеттиң бодунга 30 эдилгени кылган. 18 эдилгени Чазак хүлээп алган. Сессия ийи хүн дургузунда түңнелдиг ажилдааш, респуб-

ликаның 2004 чылда бюджетин долузу-биле хүлээп алган. Ам кол саң-хөө документиниң ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче дамчыдар. Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М. Оюн бодунуң түңнел сөзүңгө мынчаар чугаалаан:

—Хүлээп алган бюджет нарын болгаш шыныгы болганын демделгеским. Ында республиканың бедүүн эвес экономикага байддын долузу-биле көргүскөн. Чазак, республика парламентарийиниң болгаш Күрүне Думазының депутаттары бюджет адырының ажилдакчыларының өстүргөн шалынын төлээр немелде акша-көпеекти тыварыңа идөгээр апаар.

Боттарының сонгукчуларының сонургалдарын дидим болгаш туруштуг камгалаан депутаттары демделгээр болады. Депутаттарга ол принципалдыг айтырып болур.

Депутаттарың кириген немелделерин, эдилгелерин Чазак кижигүннери өөрөнип көргөни дээш өөрүп четтиргенини илереттим. Чамдык маргылдаалар турган, ону ийи тала чөп-биле дугуржуп тургаш, ажып эрткен. Ам сорулга болза кол саң-хөө Хоойлузун күүседиринче күштү мөөңнээри болур — деп, түңнелинде ол чугаалаан. ТР-ниң УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының парламента албаны.

2003 чылда Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткиринге Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантыларын алыр талазы-биле конкурстун тиелекчилериниң даңзызын-бадылаар дугайында

**ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ**

Кызыл хоорай, 2004 чылдың февраль 5 № 139

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының "Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткиринге Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантыларын алыр талазы-биле конкурстун тиелекчилериниң даңзызын бадылаар дугайында" 2003 чылдың сентябрь 3-те № 617 доктаалын болгаш Тыва Республиканың Чазаның "Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткиринге Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантыларын алыр талазы-биле конкурсту эрттирериниң Чурумун бадылаар дугайында" 2003 чылдың ноябрь 5-те № 781 доктаалын күүседир дээш Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2003 чылда Тыва Респуб-

ликааның аныяк эртемденнерин деткиринге Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантыларын алыр талазы-биле конкурстун тиелекчилериниң даңзызын бадылаар (кожуп каан).

2. Тыва Республиканың Кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы 2003 чылда Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткиринге Тыва Республиканың Чазаның Даргазының грантыларын алыр талазы-биле конкурстун тиелекчилериниң шаңнаары-биле холбашкан органи-

заастыг айтырыгларны шийтирилээрин хандыраар.

3. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдын күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының Социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелеллиге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы, Тыва Республиканың Чазак Даргазының хүлээлгезин күүседип турар Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың февраль 5-те № 139 доктаалы-биле бадылаан.

2003 чылда Тыва Республиканың аныяк эртемденнеринге Тыва Республиканың Чазаның грантыларын алыр талазы-биле конкурстун тиелекчилериниң даңзызы

Математика болгаш эртем

• Елена Александровна МАМАШ — Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдир институтунун аспирантызы.

• Александр Аркадьевич ИКРАМОВ — Тываның көдээ ажил-агый эртем-шинчилел институтунун агроулетпур комплекзинде ажил-агыйны башкарып чорударының экономиктиг механизм килдизиниң биче эртем ажилдакчызы.

Химия

• Урана Спартаковна ООРЖАК — Красноярск хоорайның Сибирьниң күрүнеңиң техниктиг университетиниң бот-өөредилгелиг өөредилгезиниң аспирантызы.

Биология болгаш экология

• Чойгана Николаевна САМБЫЛА — Тыва Республиканың болгаш Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының биосфера шинчилелдериниң Убсунур делегей төвүнүн эртем ажилдакчызы.

Медицина

• Аяс Сергеевич МААДЫ — Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының чанында Эмнелге-биология айтырыгларының хөй угланышкынның эртем лабораториязының эртем ажилдакчызы, эмчи-эндоскопист, медицина эртемнериниң кандидаты.

Көдээ ажил-агый

• Мариана Эрес-ооловна МОНГУШ — Тываның көдээ ажил-агыйның эртем-шинчилел институтунун биче эртем ажилдакчызы.

Чер дугайында эртемнер

• Андрей Александрович МОНГУШ — Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тываның Бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдир институтунун "Магматизм болгаш руданың тургустунары" деп лабораториязының улуг эртем ажилдакчызы, геология-минералогия эртемнериниң кандидаты.

Гуманитарлыг эртемнер

• Ирина Даш-ооловна ДАМБЫРА — ТываКУ-нун тыва дыл кафедрасының чанында өөредилге-методиктиг лабораторияның эргелекчизи, филология эртемнериниң кандидаты.

• Марина Меңге-Байыровна ХАРУНОВА — Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун социология болгаш эртелер секторунун эртем ажилдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидаты.

Бүдүрүлгө технологиялары

• Татьяна Васильевна ОНДАР — Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдир институтунун "Чер иштининг байлактарын шинчилээриниң геотехнология" лабораториязының стажер-шинчилекчизи.

Чагырга даргазының бир ажил хүнү

МАЛЧЫННАР: БАЙ-ШЫЫРАК

Бай-Тайга кожуунун чагырга даргазы Дугар-оол Шожал-Даржаевич Хертек — улус чон-биле чугаалажып, кижилерниң бажың-балгадынга кирип, оларның негелделерин, сеткил-хөөнүн база амыдырал-чуртталгазын өөренип, билип ап чоруур, олут орбас кижилерниң бирээзи. Даргавыс колдуу суурлардан ырак, чедери берге, талыгырда тайгасыннар баштарында чурттап, ажилдап чоруур кадарчылар болгаш пенсионерлерже улуг кичээгейни углаар кижжи. Ооң тодаргай чижээ мындыг.

Чоокта чаа суурлардан шала озалааш, арга-арыг ишти черде турар Шуй-Аксы суурга (Шуйнун кадыкшылга школазы) бардыс. Суурнун чону даргазын доораан-на углеп, боттарының хомудалдарын, негелделерин, айтырыгларын салып эгеледилер. Школаның ниити байдалын хынап көргөш, башкылар болгаш өөреникчилер-биле чугаалашкан. Ол аразында элээн каш бажыңнарга база кирип четтигикен. Уругларның аш-чеми, идик-хеви болгаш оттулар чүүлү амдызында ажырбас, чүгээрдир деп, дарга үнелээн. А хөмүрдаш аймааның төнүп чыдарын барымдаалааш, үш КаМАЗ ишти хөмүрдөн дарый төктүртүптерин дарга хүлээнген. Ол ышкаш суурнун чурттакчыларынга акша-шалың, пенсия, пособие үнерге-ле, өскээр угландыра бербейн, солун,сеткүүлдерден хөйү-биле чагыдып номчурун сүмелээн.

Ындыг хевирлиг ужуражылгаларны барык бүдүн неделя иштинде чоруп тургаш, малчыннарның аал-коданныңа, Бай-Тал, Кызыл-Даг, Дапсы-Аксы суурларга кылгылаан. Эң ырак черлер Шуйнун Бугаш-Бажы, Чараш-Даш, Шуй-Бажы, Бавыдай сыннары, Ала-Белиг, Хемчик-Бажы, Чоон болгаш Чиге хемнер, Кара-Чода, Ооруглар, Саамчырлар, Тура болгаш ырак Кара-Хөлдүн Даштыг-Хөл, Көзер тайгаларының баарындан бээр, талыгырда Делег-Хөл-

Бажы, Алаш хемниң ол-бо талаларында кадыр-берге оруктарлыг черлерде чурттап, ажилдап чоруур кижилерге барып четкилээн бис. Ажыы-биле чугаалаарга, машинавыс арга иштинге тургузуп кааш, сыннар баштарында аалдарга чадаг кылаштажып чедип чордувус.

Көзер тайгазының машина углас, кадыр эзим иштинде чурттап оорак Кара-Хөлдүн сурагы аңчызы Аңгыр-оол Хертектиң аалынга чадаг четкеш, аңчы-биле хөөрежип хондувус. Аңчының хөй, өшкүзү, инек, сарлыы болгаш чылгызы хүрменди кыш ажып турар. Шээр малының чартык кезии оолдапкан, анай-хураганнар ончаменди доругуп турар. Сигенширбилли четчир, мал чылгаар дузу-даа бар, чок-ла чүвези чок кижжи болду. Соктап чиир тараазы, согааш-балазы, карабини-даа бар. Езулуг-ла "самдар-кожай". Ак-көк экрандан делегейни дескинди көрүп, солун, сеткүүл, ном-дептерни номчуп оорак.

Хоочун аңчы тос бөрзекти өлүрген. Улуг бөрүнү өлүргөш, кезин дымта хере шаап каан турганын көрдүвус. Ону чүге чугаалап ор сен дизе, кожуунда колдуу ийи болгаш дөрт буттук бөрүлөр кежээлеп турар. Олар-биле демисел кошкак. Кадарчыларның хөй кезинде боо-хөө чок, "хаван чадаг". Аъттарын оорлап аппаратлаан дээрзиниң дугайында улуг чугаа аңчы-биле аравыста болгулаан. Ол ышкаш

Шуй иштининг Өртең-Өдек деп черде чурттап оорак хоочун малчын Ооржак Баэк-кыс Дозураш уруу бежен инээн база хөй-өшкүзүнүн чартык кезин оор аппараттын, тус черде дөрт буттук бөрүлериң көвүдээнин хомудап чугаалаан. Ындыг сеткилди Бай-Талдын Улуг-Ховуда чурттап оорак ТР-ниң алдарлыг малчыны Анна Өзер-оол, Кызыл-Дагның Кара-Суг-Аксында малчын Адыг-оол Киим-оол олар база илереткеннер. Кижилерниң кандыг-даа негелде-хомудалдарын, арга-сүмелерин даргавыс блокнотунга демделеп алыр кижжи. Оозун харыы чок арттырбас.

Ниитизи-биле кандыг-даа өглерге кирервиске, далган-тараа, ааржы-саржак, ак хлевин делгеп салыр, чаглыг ээдин дүлөр, кижилер багай эвес, байшырак чурттап оорак аппаратны өөрүнчүг. Кол-ла чүвө "эккел" дээр азырадыкчы хөөндөн шагда-ла уштунгаш, кижжи бүрүзүнүн ажил-ишче шымнып киргени болур. "Кыры шимчээр — хырын тодар", "Чеди чүзүн малымайны азыраза, байыыр-ла мен" деп шаг-төөгүден тыва кижилер анаа эвес ырлажып чораанының кескү чижээ ол-дур ийин.

Кижилер дээш амыр-дыжын билбес, билиг-мергежилин харам чокка өргүп чоруур, улус-чон-биле быжыг харылзаалыг, дыннангыр болгаш биче сеткилдиг даргавыстың ажил-ижинден чамдык болуушкунарны эң кысказы-биле чыры-дарга мындыг-ла-дыр. Бо хүннерде даргавыс чон мурнунга ажил-ижиниң отчедун бээр дээш дүңдүр чок белеткенип турар. А оң дөрт айтышкыны-биле Бай-Тайга кожуун чагырга чериниң ажилдакчылары тускай график-план езугаар ырак-узак малчыннарже үнүүшкүннерни база катап кылып эгелээн.

Сарыг-оол САЛЧАК.

ЯАМЫГА ШИЛЧИДИП БЕРЗЕ...

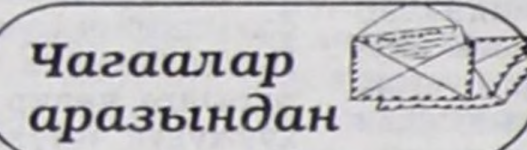
Мени бо хүннерге чедир дүвүредип чоруур мындыг айтырыг бар — Кызылдың муниципал-унитарлыг "Спорт" бүдүрүлгезиниң (мурнунда И.Ярыгин аттыг спорткомплекс турган) келир үези. Мурнунда аңаа республика чергелиг улуг маргылдаалар болуп, хол бөмбүү, баскетбол, бокс, хостуг хүреш, ча адары, стол теннизи, бильярд болгаш шыдыраага секциялар үргүлчү ажилдап турган.

Ам ол чараш, чаагай туттунган спорт төвү ээнзиреп, карака чаржынчыг болу берген чонун чоктап турары хомуданчыг. Аңаа кире бээрге, эжик аксында соок черде үш теннис столу салып каан, ында чүгле бичи оолдар ойнап турарын көргөш, кайгаардыр мен. Бильярд, шыдыраа залдары соок, ону организастаар кижжи-даа чок.

Ук бүдүрүлгениң ээзи Н.Германовка ужурашкаш, бо спорт төвүнүн ажилының моон соңгаар сорулгазы, оң салым-хуузун айтырган мен. Ол: "Бо дээрге бот-орулга-чарылгалыг бүдүрүлгө чери-дир, биске кым-даа акша-төгерики бербейн турар. Септелге ажилдарын боттары-выс кылып турар бис, ам "Тайга" станциясында бажыңнарга септелге кылыр" — дээр болган. Мында тургустунуп келген нарын байдалдың кол чылдагааны — мурнуку чылдарның өрелери болуп турар. Чылыг-

чырык энергиязы болгаш ажилчыннарга төлөвөн өрелерниң ниити түнү 2 млн.300 муң рубль. Бо бүдүрүлгеге спорткомплекс, Тываның 5 чылы аттыг стадион база "Тайга" станциязы хамааржып турар. Мындыг улуг объектилерни бот-орулга-чарылга системазы-биле орулга-лыг кылдыр ажилдаары кончуг берге. Бо төпке чүгле спорт талазы-биле тускай эртемниг специалистер, тренер башкылар ажилдаар ужурулуг, оң туткан телевилели-даа ыңдыг, ону "спорткомплекс" деп адааны-даа шын. Мындыг өреширелиг спорт төвүн Н.Германов кандыг сорулгалыг хүлээп алганы? Спорт төвүн чоорту барып каттыг, тооруктуг "Тайга" станциязы-биле хуужуда бербес ирги бе деп бодай бээр-дир мен. Күш-культура, спорт болгаш

аныяктар политиказының талазы-биле яамының сайыды С.Ы.Ооржак: "Тываның 5 чылы аттыг стадиону бистиң смета-фондувуста акша көрдүмүнээ-даа болза, арыглап, аштааш, хоккейлээр, конькилээр кылдыр чунгу кылып каарывыска, ында чүү-даа болбайн турар-дыр. Чүге дизе оң ээзи-дүлгүүрү өске кижиниң эргезинде" — деп хомудай аарак чугаалаар болган. Спорт төвүнүн ажилын экижидип, бүрүнү-биле ажыглаар кылдыр чаа тургустунган Күш-культура, спорт болгаш аныяктар политиказының талазы-биле

яамыга шилчидип берзе деп санал-бодалым мындыг ийин. Аэропорт бетинге шөлге чаа спорт ордузу тудар дээн деп чүүл дыңнаан мен, бо акша-төгерикиң берге үезинде ыңдыг улуг ордуну хөй чылдар дургузунда шүүдеп тудуп турбайн, бо спорткомплекстин мурнуу талазында улуг залдың чартың алгыды тудуп алза деп хууда бодалым ыңдыг. Мээң бо бодалдарымы үстүнде удур-тукчулар өөренип көрүп, шийтирден үндүрер дээрзинге бүзүрөп артым.

Чинтол МЕЧИН,
күш-ажылдың хоочуну.

Амыдыралдың чугула айтырылары

◆ Рынокка далган эвээжээр болза, ооң өртээ оон-гаа улгадып болур ◆

ЖЛЕБ

БОЛГАШ ООҢ ӨРТЭЭ

Бо айтырыгга шын хары тывар дээш хлеб өртээниң кол тургузукчузу Кызылдың хлеб заводу ААН-ге чеде бердим. Ооң директору Владимир Алексеевич Тян чок, аарып турар болду.

Мени оон оралакчызы цех мастери, ол бүдүрүлгени аренда алган саарлыкчы Вера Владимировна Хертек хүлээп алды. Ооң-биле дораан-на "буганың шуут-ла мыйызындан ап", кол айтырыгже дорт-ла кириптивис. Хлеб өртээ чүге өскенил? Бо чылдың январь айның бирги чартынынга чедир бир шоодай далганың өртээ 370 рубль, 1 кг далганың өртээ 7 рубль турган. Бо бүдүрүлгө чери ол өртөккө хлебти 6 рубльге үндүрүп, садып турган. Ам январьның ийги чартынындан эгелеп бир шоодай далган өртээ 500 рубль, 1 кг далган 10 рубль апарган. Ындыг чаа өртөккө бо бүдүрүлгө хлебти 7 рубль 50 копейке бүдүрүп садып эгелзэн. Чогуум тендер садыглажышкынга тирилзэн бюджет организацияларынга хлебти ам-даа 6 рубль 50 копейке бүдүрүп берип турар. Ол бүдүрүлгө улуг карылганы чедирип турар. «Чаа далган өртээ чүге өскенил?» деп, айтырыг тургустунуп келир. Ооң кол чылдагааны – бо бүдүрүлгениң үргүлчү чиг эт алыры Хакасия Республикада тарааның төнгени. Ынчангаш

далганы өске девискээрлерден сөөртүргө, өртээ аартап турар. Бистиң республикада далган бүдүрүп турар черлер чок. Балгазын суурда Сергей Шойгу аттыг бүдүрүлгө чүгө бодун хандыртынып турар. Бо бүдүрүлгө оон эрткен чайын 200 тонна тараа алгаш, ону бичи када төндүр ажыглапкан. Ооң соонда ол бүдүрүлгө оларга тараа бербестзэн. Ынчангаш далганы Саян артындан сөөртүп ап турган.

Бир эвес рынокка далган эвээжээр болза, ооң өртээ оон-даа өзүп болурунун айыылы бар дээрзин Вера Владимировна чугалап олурду.

Кызылдың хлеб заводу бүдүрүлгө ажык акционерлиг ниитилел болганда, ол бот-орулга-чарылгалыг. Ынчангаш электри энергиязы, чылыг, таңныл албаны, санэпидхайгаарал, ин-

Мастер В.В. Хертек.

Настя Саая далган хокодуп тур.

Аяна Хомушку сайка кылып тур.

кассия, суг, аренда, хөмүр-даш дээш, доора чарыгдалдары аажок хөй. Чижээлээрге, барааньвысты бир айда 1 млн. 500 муң рубльге саарып алган болзувусса, ооң 1 млн. 350 муң хирези доора чарыгдалдарже үне бээр. Арткан 150-170 муң рубльди хөй ажылчыннарга шалың кылдыр үлештирер. Ол акшалардан үндүрүт база төлээр. Оон ынай оларның чиг эт кылдыр ажыглап турары чуурга, слива дээн чижектиг продуктуларның өртээ база Чаа чыл мурнунда бичи өскөн. Ынчангаш ажылчыннарның шалыңын өстүрер арга чок бооп турар. Ынчангаш бригадир кижжи 2 муң, ажылчын кижжи 1 муң бичи-ле ажыг рубльди шалың кылдыр алыр.

Бүдүрүлгөде ниитизи-биле 60 ажыг ажылчын хаара туттунган. Хлеб быжырап 3, булочка быжырап 3, кондитер кылыглар бүдүрер 3 бригадалар тус-тус, 3 ээлчег болуп алган ажылдап турар. Бүдүрүлгениң дериг-херекселдери аажок эргижирзэн. Ында амгы хүннерде электри печказы, ажыткы хөөдер, ажыткы хоюдар, макарон кылыр эрги механизмнер бар. Бүдүрүлгениң ажылын сайзырадыр деп бодаар болза, ооң дериг-херекселдин чаартыры эргежок чугула бооп турар. Ынчан бо бүдүрүлгениң продукциязының шынары экижиер, саны көвүдээр, даштыкы хевирлери-даа улам көрүштүг апаар. Ынчан садып алыкчылар көвүдөп, орулгазы-даа улгадыр ийик, артык чарыгдалдар-даа эвээжээр ийик. Ам чаа механизмнер садып алыр дээрге, акша чок. Эрги-даа дериг-херекселдерде ук бүдүрүлгениң ажылчыннары кызымак ажылдап турар. Бригадирлер: А.С. Хертек, А.С. Самба, Д.С. Доңгак, М.Н. Ооржак, Р.Б. Самба, М.К. Монгуш, ажылчыннар: Н.М. Мариана, И.Д. Чооду, И.С. Монгуш болгаш ескелер-даа эки ажылдап турар дээрзин Вера Владимировна мактады.

Кызыл хоорайда рыноктун берге үезин шыдажып, буурап

дүшпейн, шагдан тура ажылдап келген бүдүрүлгелерниң бирээзи хлеб заводу бооп турар. Ынчангаш аңаа чаа дериг-херексел садып алырынга ТР-ниң Чааа дузалаптар болза, оларның ажылы улам сайзырап, продукциязы экижиер дээрзин үстүндө көрдүвүс. Оон ынай бо бүдүрүлгө хоорайга садыглаарынга немей киоскилер ажыдып алыр дээрге, Кызылдың хоорай чагыргазы болгаш архитектура чөлшээрешпейн, чер бербейн турар.

Ам ол бүдүрүлгениң мурнунга мындыг айтырыг база тургустунуп келген. Чамдык кижилер далган өртээниң ам-даа өзери манап, далганын ук бүдүрүлгө сатпайн, шыгжап алгаш, чыдып берген. Далган дилээр бази улуг ажыл апарган. Ол болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле ажылынга улуг чедишкенинери күзөөш, Вера Владимировна-биле байырлашкаш, чорууру-биле үнүп олурумда, ук бүдүрүлгениң директору В.А. Тян ужуражып келди. Ол маңа мындыг немелдени кириди. Оону-биле алырга, далганың өртзөн сөөлү айларда үш удаа өстүргөн. Эң эки сорттун далганы безин 570 рубль четкен. Теле-дамчыдылгага РФ-тиң Президентизи В.В. Путин биле Көдээ ажыл-агый яамызының сайыды Гордеевтин далган өртзөнгө хамаарыштыр чугаазын ол дыңнаан. Ол орта Гордеев далган өртзөн бичи бадьарын аазаан. Бир эвес күрүне курлавырында шыгжаттырган хөй далганы рыноктарже октап, ону көвүдөдиптер болза, далган өртзөниң оон ынай еспейн баарының магадылалы бар дээрзин Владимир Алексеевич тайып-бырлады.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛ-ДУҢ чуруктары.

КВАРТИРАЛААРНЫ КАЖАН ХОСТАП БЭЭР ИРГИ?

Эрткен неделяда Россияның Президентизиниң Херектер эргелели Москваның барыын районунда албан чериниң квартираларындан Күрүне Думазының мурнундагы 69 депутадын үндүрер дугайында судка негелде херээ киригениниң дугайында медээлер телеканалдарга дыңналы берген болгаш солуннарда үнгөн. Чурттап турган бажыңындан үнмээн депутаттарның аразынга К.Бичелдейниң ады база кирген. Ол дугайында «Известия» солунун бирги арнынга мынчаар бижээ:

«Парламентарий турган кижилер күрүнениң чуртталга шөлүндөн үнмэс дээш кандыг-даа кажарлаашкыннарны кылып турар. Ол дээрге чаа төөгү эвес-ле болгай. Албан чериниң чуртталга шөлүндөн үнмэс дээш Россияның Дээди Советиниң, Күрүне Думазының бирги болгаш ийги чыгыжының депутаттары база оралдажып келген. Дээди Советтин

депутаттары бо талазы-биле улуг «олчалыг» болганнар. Олар албан бажыңнарын хуужудуп ап турган. Парламентини тарады сывырарынга чедир бажыңнарын хуужудуп четтикпээннер сүлчээчи Ак бажыңны чогуур үезинде каапкыш база президентиниң «ак даңзызынга» кирип алгаш, чурттаар бажың алып аргалыг болган.

Бирги Думаның депутаттары база багай эвес чурттап турган. «Федерация Чевүлелиниң депутадының болгаш Күрүне Думазының депутадының эрге-байдалының дугайында» Хоойлуну езугаар оларга чурттаар бажыңнарын хуужударын хораан турган, ынчалза-даа оларның чамдыктары ажылдаар хуусаалары шагдала доозулган турда, Митинде «депутат» бажыңнарда

чурттавышаан хевээр. Президентиниң Херектер эргелели болгаш Күрүне Думазы «эжелекчилерни» үндүр сывырары-биле судка кириер ужурга таварышкан. Ынчалза-даа оон эки түңнел үнмээн. Ийги болгаш үшкү Думага чурттаар оран-сава шуут чедишпестзэн. Ынчангаш парламентарийлерге Улоф Пальме кудумчузунга гостиница-чурттаар бажың комплекзин тударын шийтпирлзэн. №1 ол бажында 220 квартираны кылган.

— Ол хире хөй санныг квартиралар бүгү депутаттарга четчир деп санап көргөн бис, чүге дизе оларның эвээш эвези — москвачылар, а өскээртен келгеннери найысылалда хууда бажыңнарлыг болгай — деп, Президентиниң Херектер эргелелиниң парлалга секретары Вик-

тор Хреков дыңнаткан. Бистиң принципаалдыг туружувусту езугаар алырга, албан чериниң чуртталга бажыңын хуужутпас ужурлуг. Моон сонгаар Москвага депутаттар бажыңнары тутпас бис. Күрдүманың амгы чыгыжыга сонгуктан депутаттар Москваның гостиницаларында чурттап турар. Ындыг бир номерниң хонукта адаккы өртзө 60 доллар бооп турар. Дыка аар өртөк-тир. Мурнунда депутат турган кижилер январь айның төңчүзүңгө чедир 145 албан квартиразын хостаар ужурулуп турган. Февраль 1-ге чедир депутаттарның үштүң бир кези бажыңнарын хостап берген. Моон ужурунда муниципалдыг ийи судка (Никюлин болгаш Тушино судтарыга) 100 хире чуртталга шөлүн хостаар негелдени тургускан бис, ооң

соонда элзэн каш «депутат» чурттап турган черлерин хостаа-даа, 69 квартираны ээлевишаан хевээрлер — деп, ол уламчылаан.

Ооң-биле кады Виктор Хреков албан чериниң бажыңнарындан үнмэйн, чурттап турар кижилерниң фамилия, аттарын адаарындан шуут ойталаан.

«Известия» солунун төлээзи судка чеде бергеш, албан чериниң бажыңнарын күрүнеге дедир эгидеринче далашпайн турар элзэн каш депутаттарның аттарын билип алган. Чижээ, оларга Тывадан депутат турган Каадыр-оол Бичелдей, бурят Бато Семенов болгаш Санкт-Петербурктан өскөүлөк депутат Владимир Юдин олар-дыр. «Коррупцияга удур кол демиселчи мен» — деп, Юдин бодун мактаыр турган. Ооң негелдизин езугаар Чингине прокуратура «ЮКОС» херзэн оттурган.

Кызыл хоорай чагыргазы — 2003 чылда

ЭКОНОМИКА — КӨДҮРЛҮҮШКҮНДӨ

Кызыл хоорайның мэринге Д.К. Донгак сонгутканындан бээр бир чыл ажыш турар. Бо үениң дургузунда ооң командазы найысылалдың социал экономиказын хөгжүдөр, сонгукчуларның чагыгларын күүседир дээш күженишкениниг ажылдап келген. 2003 чылда хоорай чагыргазы канчаар ажылдаанының отчедун февраль 5-те болган хоорай чагыргазының калбак коллегия хуралына берген. Орта илеткелчилер болгаш санал бергенер хоорай чагыргазы 2003 чылда мурнунда салдырган сорулгаларны амыдыралга боттандырар дээш кызымак ажылдаан түнелинде, эрткен чылдардан көргүзүлгелерин экижиктен деп демдеглээн.

Ол үнелелди бадыткаары-биле хуралга болган илеткелдерден чамдык одуругларны мооң адаанда парладыыс.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛДЫНГАН

Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак илеткел кылгаш, хоорай чагыргазы 2003 чылда ажыл-чорудулгазынга РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң болгаш ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың айткандарын ууртулга болдурган, оларда тодаргайлаан сорулгаларны амыдыралга боттандырар дээш ажылдап келгенин чугаалаан. Найысылалдың социал экономиказын хөгжүдөрүниң программасынга, мэриниң сонгудла мурнунун программасын күүседир хемчеглерге үндэзилээш, хоорайның мэри, ооң командазы эвээш эвес ажыл-херекти кылган. Сонгукчуларның чагыг, санал, сүме, шүгүмчүлөл бүрүзү кичээнгейге алдынган. 548 чагыгның 32 хуузу күүсеттинген, 253 чагыгны боттандырар чыгай берген. Өөредилге, культура, кадык камгалал албан черлериниң материал-техниктиг баазанын экижидер, капитал септелгезин чорудар чагыгларны күүседир хемчеглерни ап, бюджеттен 12 млн. 503 муң рубльди тускайлап берген. Уруглар пособиезин төлээринге болгаш чурттаар чери чок, тояп чоруур кижилерге кичээнгей салыр дугайында хөй чагыглар кирген, оларны боттандыра-биле эрткен чылын 15,7 млн. рубль уруглар пособиезин төлээр, тояп чоруурларга чурттаар «Буян», «Гуманный» төптөрүни ажиткан. Чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга, хоорай чагай-жыдылганын хамаарышкан чагыглар эвээш эвес болган, бо чугула херекти шийтпирлээринче сагышты салганындан чаа тускай машина-техниканы садып алган, чагайжыдылгаже, септелге ажылдарын чорударынче кичээнгейни салган.

Корум-чурумну быжыглаарынче, хамаатыларын айыыл чок чоруун камгалаарынче кызылчулар онза сагышты салып келген, ынчангаш бо айтырыгны чогумчалыг шийтпирлээр чагыгларны кириген. Ону күүседир-биле хоорай чагыргазы 2003-2006 чылдарда кем-херек үүлгедишкени-биле демиселди күштелдирер талазы-биле программаны ажылдап кылган, милицияның немелде пунктуларын ажиткан, участок шагдаларының санын 32 чедир көвүдеткен, хөй-нитиниң корум-чурумун камгалаар улусчу дружина ажылдап эгелээн.

«Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайның статусунуң дугайында» Хоойлуну хүлээп алганы улуг уjur-дузалыг болган, ооң эргелери болгаш хүлээлгелери улгаткан. Тываның күрүне эрге-чагырга болгаш федералдыг эрге-чагырганын девискээр органнары-биле харылзаанын калбарткан. Амгы

үеде Кызылдың тугун, сүлде демдээн, ыдык ырызын шилип алыр конкурс комиссиязы ажылын доозуп турарын илеткелчи дыңнаткан.

Бо чылын Кызылдың тургустунганының 90 чылын, Тываның Россияның составына эки тура-биле каттышканының 60 чылын демдеглээр байырлалдар болур. Юбилейлерни демдеглээр дугайында РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң ат салган Чарлыын үндүрген, Тываның Чазаа доктаал хүлээп алган. Юбилейни төлептиг уткуур талазы-биле хоорай чагыргазының программасын чедишкениниг күүседир чүгле Тываның Чазааның деткимчезинден хамааржырын айткан. Хоорайның юбилейинге тураскааткан эң эки хоорай чагайжыдылганы дээш конкурсту чарлаан. Орта өңчүнүң бүгү хевириниң бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялары, бот-эрге-чагырганың девискээр органнары, хуу бажың эдилекчилери киржир.

КӨРГҮЗҮГЛЕР ЭКИЖЭЭН

2003 чылда Кызыл хоорайның социал-экономикадыг хөгжүлдээнге багай эвес түннелдерни чедип алган. Улетпүр продукциязының ниити хемчээли 1 миллиард 162 миллион рубль болган, ол 2002 чылга денээр, 8 хуу өскөн. Кызылда республиканың улетпүр продукциязының 68 хуузу бүдүрүп турар. Эрткен чылын 40 олуттуг чунар-бажыңны, төп чылыдылга пунктузун, күрүне лицейинге 120 уруг өөренир немелде тудугну, күрүне университетинге 600 студент өөренир лаборатория корпусун, 5602 дөрбөлчин метр чуртталга шөлүн ажылгалга кирген. Кол капиталга ниити инвестицияның 460 млн. ажыг рублин ажылгаан, ооң мурнунда чылдан ол көвүдээн. Бо дугайында мэриниң оралакчызы С.К. Ондар илеткелдинге чугаалаан.

Чүк сөөртүрүнүн болгаш пассажирлер аргыштырарының хемчээли 15 хуу өскөн. Үрүмкөп садар бараан саарылганы 13 хуу, чонга өртектиг ачы-дуза чедирериниң хемчээли 9 хуу көвүдээн.

Кызылдың муниципалдыг бүдүрүлгелери орулгазын 13 хуу көвүдеткен, ол-ла үениң дургузунда продукцияның бот-үнези 16 хуу өскени четпес. Бүдүрүлгелер ажылчынаарының, организацияларның ажылдакчыларының шалыңы 19 хуу улгаткан.

Хоорайның экономиказының янзы-бүрү адырларында 200 биче бүдүрүлгелер ажылдап турар. Найысылалда 7643 сайгарлыкчы бүрүткеткен. 2003 чылда сайгарлыкчыларның бүдүргөн улетпүр продукциязының ниити хемчээли 175 млн. рубль болган. Биче бизнесте 45 муң кижини хаара туттунган, ол хоорайның ажыл-

дап турар чурттакчыларының 21 хуузу ээлеп турар.

Экономиканың көргүзүлгелери экижип турар-даа болза, четпестер болгаш чедир кылдынмай турар ажылдар барын хуралга демдеглээн. Чамдык бүдүрүлгелер рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр ажылдавайн турарындан карыгалыг ажылдап турар.

ӨНЧҮ-ХӨРӨҢГИ

Кызыл хоорайның муниципалдыг өнчү-хөрөңгизиниң өрте-үнези 385 млн. рубль болуп турар. Ооң 87 хуузу социал адырның албан черлеринге, 12 хуузу хоорайның тус чер хөрөңгизинге, 1 хуузу муниципалдыг бүдүрүлгелерге хамааржыр. Эрткен чылын улус чурттаас бажыңнары, садыг шөлдерин болгаш черни хөлезилээнинден (арендага бергенинден) бодунуң орулгазын улгаттырар сорулганы салган. Ону күүседир-биле базарларны (рыноктарны) хоорай чагыргазына дамчыдып бергенин хоорайның муниципалдыг өнчү-хөрөңги башкаар талазы-биле агентствозунуң начальниги Х.К. Куулар илеткелдинге демдеглээн.

Хоорайда чер комитетин тургускан, ол эрткен чылдың дургузунда чарган керээлерин хыналдазын чорудуп тургаш, учетту чурумчуткан, чер хөлезилеп алганы дээш төлевир кирири көвүдеткен. 2002 чылда чер хөлезилээнинден 500 муң рубль кирип алган турган болза, 2003 чылда 2 млн. 290 муң рубль чедир көвүдеткен. Улус чурттаас муниципалдыг бажыңнары, садыг шөлдерин хөлезиге бергенинден 14,6 млн. рубльди орулгазын кирип алган, 2002 чылда ийи ажыг катап хөй.

АКША ЧАРЫГДАЛЫ, ОРУЛGAZY

Хоорайның саң-хөө эргелелиниң начальниги Н.М. Чымба найысылалдың бюджет болгаш үндүрүт политиказының дугайында илеткелди кылгаш, акша-көпеекти канчаар чарыгдап, кайы хире орулганы кирип ап турарын таныштырган. Бюджеттен болгаш бюджеттен дашкаар үндениннерден бюджетке кирип алган орулгазы 8 хуу өскөн, 2000 чылдан 2,4 катап көвүдээн. Бодунуң орулгазын чурттакчы чонга онааштыр санап көөрге, 2000 чылда 808 рубль турганындан 2003 чылда 2634 рубль чедир өскөн.

Бодунуң орулгазының талазы-биле хоорайның 2003 чылда бюджетин 283,6 млн. рубльге доктааткан турган, 2002 чылдан 149,2 хуу өстүргөн. Херек кырында бодунуң орулгазын өстүрерин чедип алгаш, бюджетке 233,7 млн. рубль бодунуң орулгазын (телевирлиг ачы-дузаны чокка) кирип алган. Бюджетке 49,8 млн. рубльди чедир кирип ап шыдаваан. Өрелерни төлетирер хемчеглерни ап турар. Хоорайның саң-хөө байдалын экижидер дээш ап чорудуп турар хемчеглеринге илеткелчи доктаган.

Хоорайга дузаламчы кылдыр 295,6 млн. рубльди берген, ооң иштинден уруглар пособиезинге 39,4 млн. рубльди, инвалидтер чиигелдеринге—18,5 млн., чуртталга субсидиязынга—48,3 млн. рубльди төлөөн. Бюджет

ажылдакчыларының эрткен чылдың октябрь 1-ден эгелеп өскөн шалыңын төлээринге 14 млн. рубльди чарыгдаан. Хоорай бюджетиниң бүгү чарыгдалдарының 71 хуузу социал адырже үндүргөн, 44 хуузу азы 261,8 млн. рубльди шалың төлөөн. Муниципалдыг бюджет албан черлериниң ажылдакчыларының шалыңын долу хемчээлди-биле хандырган.

Саң-хөө эргелели бюджет акша-хөрөңгизин кайы хире ажыглап, чарыгдап турарының хыналдаларын чорудуп, четпестерни эдер дээш чүңү кылып келгенин Н.М. Чымба чугаалаан.

ЧУРТТАЛGA ФОНДУЗУ, ТУДУГ

Чуртталга-коммунал ажыл-агый реформазын боттандыраары хереглекчилерниң чуртталга-коммунал хандырылганын экижидеринче, ишженер системаларының үрелишкени чок ажылдаарын хандыраарынче болгаш өске-даа чугула айтырыгларны шийтпирлээринче уланганын мэриниң оралакчызы О.С. Саая илеткелдинге айткан.

Хоорайның муниципалдыг чуртталга фондузу 727 чуртталга бажыңындан, 22 общежитиеден, күрүнеңиң болгаш ведомстволарның чуртталга фондузу 53 объектиден тургустунган. 2003 чылда чуртталга фондузунуң капитал септелгезинге 7,2 млн. рубльди, 22 чуртталга бажыңының иштики инженер четкилериниң капитал септелгезинге 14,7 млн. рубльди чарыгдаан. Бо ажылдарны чоруткан соонда озал-ондак, септелге дээш чондан делеглер, билдиришкенин кирери эвээжээн. Хоорайның чуртталга-коммунал ажыл-агыйында байдалды экижидер дээш өске-даа ап чорудуп турар хемчеглеринге илеткелчи доктаган.

Отчеттуг үениң дургузунда хоорай чагыргазы тудуг ажылынче улуг кичээнгейни салып келгениндан 22 объектини ажылгалга кириген. ТР-ниң Капитал тудуг эргелелиниң шугуму-биле 313,9 млн. рубльди, инвестиция программаның талазы-биле 12650 муң рубльди тудугта шийткээди алган. Хөй хемчээлди септелге ажылдарын тудугжулар чоруткан. 17 албан черин септээр планын тургаш, оларны 29 чедирген. Дыка хөй чуртталга бажыңнарының, албан черлериниң, магазиннерниң мурнуу талазын чаарты кылган.

Тудуг ажылы мурнуку чылдарга бодаарга, элээн шуудай-даа берген болза, чуртталга бажыңнарының тудуу эвээш болуп турар. Ынчангаш чурттаар оран-сава чок кижилерниң саны көвүдээн, оларның саны чеди муң ажып турар. Бо айтырыгны шийтпирлээринче кол кичээнгейни угландырган.

КИЖИЖЕ САГЫШ САЛЫШКЫН

Хоорай чагыргазы хамаатыларның амыдырал-чуртталганын экижидеринче, культура, өөредилге, кадык камгалал, спорт албан черлериниң ажыл-чорудулганын эки организастаарынче доктаамал сагышты салып келген. Инвалидтерин, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, чединмес өг-бүлелериниң

амыдырал-чуртталганын хайгааралга алган. Хамаатыларны деткир социал фондудан 566 кижиге материалдыг дузаны чедирген, 175 кижиге санитарийге дыштанып, кадыкын быжыглаар путевканы берген. Кадык кошкак уругларны эмнедир хемчеглерни ап турар. 1136 кижини ажылга тургускан, ажыл чок 48 кижини өөреткен. Чурттакчы чоннуң кадыкын камгалаарынче, быжыглаарынче, эмчи дузанын чедиреринче сагыш салышкыны күштелдирген. 2003 чылда хоорайның демографтыг көргүзүлгелери экижээн. Бир муң кижиге онааштыр чаш уругларын төрттүнери 2003 чылда 18,9 хуу болган, 2002 чылдан көвүдээн. Чаштарның хораары эвээжээн, иелерниң өлүм-чидимге таварышканы демдеглеттинмээнин мэриниң социал политика талазы-биле оралакчызы Л.Л. Волгина илеткелдинге айткан.

Муниципалдыг өөредилге системаны ажылын эде тургузуп, уругларның өөредилге-кижизидилгезин экижидип турар. Школаларда өөреникчилерниң саны көвүдээн, үш ээлчегде өөренип турары уругларның кадыкына хоралыг, ажылды чогумчалыг тургузарына шаптыктыг болу берген. Хоорай чагыргазының чаа тургускан культура, кадык камгалал, спорт комитеттери ажылын шуудадып чоруда берген, оларның хамаатыларга ажыктыг эки кылган ажыл-херектерин хуралга демдеглээн.

ҮНЕЛЕЛ, САНАЛДАР

Хуралдың киржикчилери болгаш санал бергенер Кызыл хоорай чагыргазы отчеттуг үеде биче эвес ажыл-херекти кылганын демдеглээнер. Мурнуку чылдарда элээн хожудап турган экономика, саң-хөө талазы-биле көргүзүлгелери элээн экижээн. Ындыг-даа болза четпестер, чедир шийтпирлетишпейн турар айтырыглар барын илереткен. ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыдының бирги оралакчызы В.С. Ховалыг хоорайның кадык камгалал органнарының материал-техниктиг байдалын экижидеринче сагыш салырын саналыга чугаалаан. ТР-ниң Чазак Аппаратының ууртукчузу Д.-С.Б. Яндак республика болгаш Кызыл хоорай бо чылын хөгжүлдээн бурунгаарлатканын чугаазына айткаш, Тываның 60 чылынын, Кызылдың тургустунганының 90 чылынын байырлалдарына белеткелдер чоруп турза-даа, ам-даа кошкак, ону экижидеринче чыылганнарының кичээнгейин угландырган.

2004 чылда Кызыл хоорай чагыргазының сорулгаларын хуралга тодаргайлаан. Улетпүр продукциязын бүдүрериниң хемчээлин көвүдөдир, кол капиталга инвестиция акшазын хөйү-биле чөптүг ажыглаар, үндүрүт онаар баазаны калбартыр, чуртталга болгаш социал адырның объектилериниң тудугларын көвүдөдир, кем-херек үүлгедишкенинче удур демиселди күштелдирер, Тываның Россияга эки тура-биле каттышканының 60 чылынын, Кызылдың тургустунганының 90 чылынын байырлалдарын төлептиг уткуур дээш хоорай чагыргазы, кызылчулар кончук шудургу, билдиг, бүдүрүкчүлүг ажылдаары хунуң кол айтырыгы болуп турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

— Күрүнениң биче хемчээлдиг хемелер инспекциязының төөгүзү кайыын эгелээни, ооң кол хүлээлгезинде чүү кирип турары, Март-оол Хертекович?

— 1984 чылдың июль 16-да Россия Федерациязының Чазаның доктаалы-биле күрүнениң биче хемчээлдиг хемелер инспекциязын тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган, Тывага ол инспекция 1985 чылда тургустунган. Оон мурнунда РСФСР-ниң ОСВОД составына хөй-ниити организация болуп бактаап турган. 1992 чылга чедир күрүнениң биче хемчээлдиг хемелер инспекциязы чуртталга-коммунал ажил-агы системанынга хамааржып турган. Ол үеде суг камгалал станциялары чуртталга-коммунал ажил-агынынга чагыртып турган.

Чыл келген тудум, сугга чоруур хемелерниң саны көвүдөп, оон-биле чергелештир сугга өлүп турар кижилерниң санының көвүдээни-биле еске шийтпирни хүлээп алырын албадапкан. 1992 чылдан эрткен чылга чедир бистин инспекция Бойдус курлавырлар яамызынга хамааржып турган. 2003 чылдың август 28-те РФ-тин Президентизи В.В.Путинниң "Онза берге байдалды чайладырының болгаш болдурбазының чаңгыс аай күрүне системанын сайзыраңгайжыдар дугайында" чарлы-биле биче хемчээлдиг хемелерниң күрүне инспекциязын РФ-тин Хамааты камгалал болгаш онза берге байдалдар талазы-биле яамызынга дамчыдып берген.

Амгы бистин инспекциявыс үш кол хүлээлгени күүседип турар. Бирээде, биче хемчээлдиг хемелерниң учеду болгаш хайгааралы, ийиде, сугга кижилерниң амы-тынын камгалалының хемчеглери, үш дугаарында, долгандыр турар суг объектилериниң камгалалы. Устунде айытканым РФ-тин Президентизиниң чарлыына хамаарыштыр республиканың иштиги сугларына кижилерниң амы-тынын камгалаар болгаш сугга дүшкен кижилерни дилээриниң талазы-биле немелде хүлээлге база онаашкан. Мооң мурнунда бис чүгле чоннуң массалыг эштир черлеринге айып-халап болдурбазын харылап турган бис.

Бистин хайгааралывыска шимчедикчизи 75 атка чедир күштүг биче хемчээлдиг хемелер хамааржып турар. 2001 чылдан эгелээш ТР-ниң Чазаның доктаалы-биле шимчедикчинин күжүнүн база чеже кижилер олурар хамаарылгазы чокка хөлдөргө агаарлаар хемелерниң техниктиг хайгааралын база дамчыдып берген. Мында чүгле чаңгыс кызыгаарлаашкын бар, пассажирлерниң саны 12 кижиден ашпас ужурулук. База бир кол сорулгавыс — биче хемчээлдиг хемелерниң учедун шын тургузары. Ол талазы-биле бүрүткелди чорудуп турар бис.

— Ниитизи-биле силер

ДЕТКИМЧЕНИ БЕРИП ТУРАР

Тыва Республиканың девискээринде хөй хемнер, хөлдөр бистин амыдыралыының тудуш кезээ болуп, чайын суг оруу-биле, кыжын дош оруу-биле (кыры) аргыжып турар бис. Ол, бир талазында, хем оруу-биле аргыжып турар кижилерге күскү, часкы үелерде улуг бергедээшкенин тургуза бээр. Чаңгыс күчүлүт Улуг-Хемни кежилдир безин кышкы үеде каш-даа хем оруу ажыгына бээри чажыт эвес-ле болгай. Каа-Хем, Би-Хем, Хемчик хемнерде, Тожунуң хөлдөрүнде дээш, республика девискээринде кышкы хем оруктары көвүдей бээр. Часкы үеде кижилерниң серемчилел чок болганындан хем оруу-биле аргыжып тургаш, озал-ондак болу бээр таварылгалар бар.

Чайгы үеде хем оруу-биле хемелер аргыжып турар кижилер

ниң инспекцияда чеже кижилер ажилдап турары?

— Республиканың биче хемчээлдиг хемелерниң күрүне инспекциязының штадын болгаш структуразын ТР-ниң Чазаның болгаш РФ-тин биче хемчээлдиг хемелерниң күрүне инспекциязының доктаалдары-биле бадылаан. Ниитизи-биле 18 штаттыг ажилчыннар бар. Ажилдакчыларның санының эвээжи-биле инспекцияны мурнунда салдынган сорулгаларны долузу-биле күүседип шыдавайн турардыр бис. Онза берге байдалдар тургустуна берген таварылгада хөй-ниити камгалакчыларының бөлүүн тургускан, ында хуу хемелерниң ээлери киржип турар, ынчап кээрге, ниити камгалакчыларның саны 23 чеде бээр.

— Силерниң хайгааралыңар адаанда чеже хем турарыл база оон бүрүткел системазы кандыг чурумнуг болурул, кысказы-биле чугаалап көрүнерем, Март-оол Хертекович?

— Бир дугаарында, бүрүткел дугайында чугаалап көрейин. Республиканың девискээринде турар биче хемчээлдиг хемелерниң даңзызын тургузары-биле чаңгыс аай хевириниң хемелер ному тургускан. Бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хуу кижилер хеме садып алганда, 10 хонук иштинде албан бүрүткелдир. Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның доктаамал турар черинге хемелерни бүрүткээр, а хамаатыларның хууда өңүзү болуп турар хемелерни ээлеринин чурттап турар чериниң аайы-биле азы хемениң турар черинге бүрүткээр.

Эрткен чылдың декабрь 1-нин байдалы-биле алырга, инспекцияның учедунда 1223 биче хемчээлдиг хемелер турар. Оон иштинде 2 баржалар, 6 паромнар, 12 дош кыры-биле кежер хем оруктары, 13 греблдиг хемелер, 6 катерлер, 1192 моторлук хемелер. Эрткен чылын 284 биче хемчээлдиг хемелер немей бүрүткеткен, 2 хеме учеттан үнген, биче хемчээлдиг хемелер башкарарының шынзылгазын 34 кижиге тывыскаан, 95 хемелерниң техниктиг, 19 баазаларның, 7 эштир черлерниң, 6 хем кежер паромнарның хыналдазын эрттирген.

2003 чылда биче хемчээлдиг хемелерни ажыглап турарын хынаар талазы-биле камгалал албанының ажилдакчыларының киржилгези-биле бистин инспекторларывыс 11 рейдилерни, 45 хыналдаларны чоруткан. Оон иштинде ИХЯ-ның тускай даалгалыг отрядының киржилгези-биле 30, транспорт инспекциязының киржилгези-биле 12. Балык камгалалының инспекторлары-биле 6 хыналдаларны чоруткан. Биче хемчээлдиг хемелерни ажыглаарының чурумун хажытканы-биле холбашкан 45

Биче хемелерниң күрүне инспекциязының начальниги Март-оол Дан-Суруң.

фактыны тодараткан, долгандыр турар хүрээлелдин камгалалын хажыткан 28 таварылганы илереткен, чурумга дүштүр бүрүткел эртпезен хемелерни ажыглап турган 41 хажыдышыкыннар бүрүткеткен. Оларның 5-ин сагындырган, 40 кижиге 20 муң рубльдин торгаалын онааган.

— Суг оруунга болгаш сугга болуп турар озал-ондакка хамаарыштыр чүне чугаалап болур силер?

— Бистин инспекцияны болгаш камгалал албанының ажилдакчылары чайгы үеде хемнерге моторлук хемелер-биле доктаамал хайгааралдарны, рейдилерни чорудуп турар. Оон-биле чергелештир иштиги херектер органнарының ажилдакчылары-биле хем кыдыынга, чоннуң хөй чыгыр черлеринге, ылангыя эштир, дыштаныр черлерге хайгааралдарны чорудуп турар бис. Хайгаарал чорудуп турган үеде 27 кижиниң амы-тынын камгалап алган.

2002 чылда республиканың иштиги сугларына 57 кижиге дүжүп өлгөн болза, 2003 чылда 51 кижиге өлгөн азы 6 кижиге кызырылган. 2001 чылда сугга 72 кижиге өлгөн болза, 2002 чылда 15 кижиге чедир кызырылган. Ол чүне көргүзүп турарыл дээр, бистин инспекцияның ажилының экижип ораын бадыткап турар. Амдан эгелээш өөредилге албан черлеринге сугга кижилерниң амы-тынын камгалап алыр талазы-биле база сугга дүшкенде канчаар камгаланырының чурумун дугайында тайылбырны чорудуп, радио, телевидениеге чугаалап, солуннарга материалдарны доктаамал үндүрүп тур бис.

Мындыг хемчеглерни ап чорудуп турзувуса-даа, республиканың суг объектилеринге өлүп турар кижилерниң саны ам-даа хөй болуп артышаан. Оон кол чылдагааннарынга доктаап көрейин: кижилерниң массалыг эштир черлерин, ылангыя Кызыл хоорайда организаптап, аштап-арыглап, чогуур негелдеге дүштүр кылбаан, камгалал кезектин ажилдакчыларының саны эвээш, камгалал баазанын

сөөлгү чылдарда көвүдөөн. Ол колдуунда Улуг-Хем унунда чурттап кижилерге болгаш Тожунуң чурттакчыларынга хамааржыр. Часкы болгаш чайгы үеде суг оруктарына кижилерниң амы-тынынга хамаарыштыр эвээш эвес өлүм-чидимниг озал-ондак болуп турар. Суг оруунга озал-ондакты болдурбас, ону хайгаараар болгаш айып-халап болганда, баштайгы дузаны чедирер талазы-биле ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызынга хамааржыр биче хемелер талазы-биле күрүне инспекциязы ажылдап турар. Инспекцияның кытып чорудуп турар ажилының кол утланышыкының дугайында оон начальниги Март-оол Хертекович ДАН-СУРУҢ-биле бистин аравыска ажык чугаа болган.

постуларын чедир тургуспаан дээш, кытыр-ла ажилдар хөй.

— Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының структуразыңа кирген болганыңарда, силерниң инспекцияның структуразыңа өскерлишкениң болур бе, Март-оол Хертекович?

— Бо чылдың эгезинге чедир бистин инспекцияның структуразыңа улуг өскерлишкениң болбаан, ынчалза-даа инспекцияның структуразыңа чаарты эде тургузарының талазы-биле тодаргай ажилдар бо чылын кылдынар. Хоойлуга дүштүр оон бир хевир мындыг, кижилерниң амы-тынын сугдан камгалаары РФ-тин субъектилерниң хүлээлгези болур ужурулук. Россияның девискээринге сугга дүшкен кижилерни дилээрин организациялары Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының хүлээлгезинге келир. Бистин инспекциявыс федералдыг системаның хайгаарал органының хүлээлгезин күүседип апаар. Мону анаа баш бурунгаар чугаалап ораарым ол-дур ийин.

Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызы инспекцияның ажилын чаа деңнелче көдүрер, оон материал-техниктиг баазанын быжыглаар болгаш кадрлар белеткелин экижидер дээрзинге бүзүрээр мен.

Биче хемелерниң күрүне инспекциязының камгалал албанының ажилдакчылары өөредилге үезинде.

Мооң мурнунда турган удуртчулар бо инспекцияның материал-техниктиг баазанын колдуу төтчөгөп каапкан турган. ТР-ниң Чазаның, ылангыя Ш.Д.Ооржактын талазындан деткимче бергенин түңнелинде, инспекцияның ажилы катап тургустунган деп болур.

— Часкы үеде хем оруктары нарын байдалга келир, оон түңнелинде кижилерниң амы-тыны-биле холбашкан озал-ондак болу бээр таварылгалар турар, борта силерниң инспекция-

ның хамаарылгазы кандыг болурул?

— Мону мынчаар билип алза эки. Хем оруу-биле каш тонна чүктүг машина кежип болурул, кажан ажыттынарын, хагдынарын "Тыва автоорук" эргелели шийтпирлээр. Олар оон массалыг информация чепсерин таварыштыр чарлап, дыңнадып турар.

Кажан хемче азы хөлче машина дүжүп, кижилер өлгөн таварылгада, ону дилээри — бистин хүлээлгезис. Каш-даа ыңдыг таварылга болган, дилеп-тып-даа турдувус. Часкы үеде хем оруу-биле аргыжып турар чолаачылар оваарымчалыг болурун утпаза чогуур.

— Чоокта чаа ТР-ниң Чазаның отчеду үнген болгай, удуртукчу кижиге борта хамаарыштыр бодалыңарны чугаалап көрүнерем.

— ТР-ниң Чазаның отчедун номчуп таныштым, кылдынган ажилдар хөй, ылангыя экономиканың баазалыг адырлары көдүрүп ораы өөрүнчүг-дүр. Чаңгыс сөс-биле, Чазактын отчедун чүтээр деп үнелелди бээр-дир мен. Эң-не кол чүве республиканың экономиказы көдүрүлүп, оон ангы-ангы адырларында өзүлделит сан-чурагайларны кижиге дораан эскериптер. Ажылы-биле чугаалаарга, экономиктиг кризистин халаптыг чылдары

эртип бар чыдары илден. Россия ыш-каш улуг чуртка, бо хире ханы кризис харын-даа дүрген эртип бар чыдар-дыр деп бодар-дыр мен.

2004 чылдын бюджетинге ТР-ниң Саң-хөө яамызы бистин инспекциявыска деткимчени берген. Бо чылдың дезевилелинде Кызылдың төп камгалал постузунга 13 штатты, удуртулга аппарадынга 3 олутту немей берген. Тус черниң чагыргалары-биле камгалал постуларын эт-сеп болгаш техниктиг херекселдер-биле муниципалдыг бюджеттен хандыраарын дугуржуп турар бис. ТР-ниң Чазаның 2004 чылдың инвестиция программасынга хайгаарал кытыр катер садып алырынга болгаш биче хемчээлдиг хемелерниң күрүне инспекциязының ажилдар бажынының дезевилел-төлөвилел документизин кылырының акшаландырышыкынын кирген. Сергей ХЕРТЕК чугаалашкан.

Василий БАЛЧЫЙ-ОЛДУҢ тырттырган чуруктары.

"ХАРТЫГАЛАРНЫ" МООЛ ТРЕНЕР ӨӨРЕДИР

Хүреш
дугайында

Эрткен айда Тывадан кезек кижиге Моол четкеш, Сухбат мөгеге ужуражып чораан деп дыңнааш, олар-биле ужуражыр кылдыр болчажып алдым. Моол күрүнеге шүүп чораан тыва мөгеге Арзылаң Күдерек аттыг садыгның директору Борис Мукаайлович МААДЫР-ООЛ, "Шолбан-Ай" деп КХН-ниң чидгине директору Аким Ламаевич КАРА-САЛ-биле чугаамны силерниң кичээнге ийерге бараалгаттым. Интервьюнүң эгезинде оларның Моолче кандыг сорулгалыг чораанын айтырарымга, мынчаар харыладылар:

— Бис 2004 чылдың январь айның 6-да Моол күрүнеге ажыл-херек аайы-биле Кара-Сал Аким Ламаевичиниң удуртулгазы-биле 7 кижиге составтыг төлээлер чорупкан бис. Бистиң кол сорулгалык — Тыва иштинге хүреш болгаш самбо, дзюдо, бокс, каратэ спорттары-биле угланышкынның ажылдаар "Хартыга" деп клуб ажыдары болганда, Моолче күрүнең Авырга мөгези Сухбатка ужуражыр дээш чорупкан бис. Кызылдан үнгеш, Улаангомдан Улан-Баторга чедир самолет-биле ужурашкан бис, чедер бээривиске, Аймак Арзылаңы Алдынсух (энир чылын маңаа болган Наадымга кончуг балдырлап чоруп турган мөгеге-дир ийин, чон эки сактыр боор) бисти чыгычымчак уткуп алган. Оон "Дөлгөнүр" (тивалаарга — "Оожум хөл") деп европа стандарттыг аалчылар бажыңыга чедирди. Моолдун мөгелери бисти тергийн дээр ресторанның апарып, шайладып, хүндүлөп шаг болдулар. Моолга четкеш, Авырга мөгеге Агбаансамдан Сухбатка болгаш Дархан-Авырга мөгеге, Моолдун национал Наадымның 10 дакпыр база олимпийжи оюннарның чемпиону Баянмөнхке, Моол күрүнең мөгези Бумбаярга ужураштывыс.

Ол чорааш Баянмөнх Авырга мөгениң удуртуп турары дээди сургуулдун делегей чергелиг "Шонхор" деп школазын сонургап көрдүвүс. Кончуг-даа улуг, делгем, дерилгези шыырак чер чорду. Амгы үеде ында ниитизи-биле 400 ажыг шилиндек сургуул бар, аразында кыс хиндиктиг улус база өөренип турар. Аңаа 2-ги курстун студентилери боттарының сонургалынын аайы-биле (кым — самбо, кым — хүреш, кым — дзюдо) тускай, аңгы угланышкынның өөренип чорупкаш, 5 дугаар курсту дооскаш, мергежилин талазы-биле тренер дипломну алыр бооп турар.

Ында бистиң 5 анык мөгевис өөренип турар-ла болгай. Оларның өөредилгези тускай доктаадып каан система, чурум өзугаар чоруп турар, кончуг нарын болгаш шыңгы деп көрдүвүс: кичээл үзөр деп чүве шуут чок, озалдап болбас, ол дээш кеземчелиг болур. Даң бажындан тура кежээге чедир өөренир. Ниити эртемнерден аңгыда, хүрешти теория кырында база секция хевирлиг кылдыр чорудуп турар, девириден эгелээштиң-не баар. Шын эвес чүве кылыр болза, шыкпыш күжүн көөр. Бо анык мөгелеривис: "Бир дугаар хүн тренировкалааш, даартазында шууту орундан туруп чадап каан бис, Тывага черле ынчаар тренировкалап чорбаан бис" деп чугаалаар чорду. Андрей Хертек суг болза, бичи-даа артык эт

чок, харын-даа өзүлүг күш деп чүвениң амданын ам биле берген хире: шыырак-шыырак аймак арзылаңнарын октап эгелээн кижиге бо. Боду бир эвес эрткен чылын ышкаш, моол мөгелерни чалаар болза, оларның-биле кады Тывага кээп хүрежир мен диди. Бичи-даа, улуг-даа моол мөгелер тыва мөгелерниң адын адап, хүндүткелин илередип, Моолда өөренип турар сургуулдардан Андрей Хертек биле Буян Чигжитти мактаар чордулар. Сухбат Андрейни тыва хүрештиң келир үези-дир дээр чорду.

— Бистиң студентилеривис ында стипендия чижектиг дузаламчы ап турар ирги бе, кандыг-дыр?

— Чок, олар стипендия албайн турар, олар дөргүл-төрелинден акша ап турар. Шынында ону Тыва харылаар ужурулуг чүве-дир ийин, але. Олар амында ийи өрээл бажың хөлөзилеп алган, чурттап орлар.

— Моолдун улуг мөгелери-биле ужурашкыш, онза-солун чүнү-чүнү чугаалаштынар, ону чугаалап бээр силер бе?

— Оларга келген сорулгалык чугаалаары-биле, кончуг деткир улус болган. Сухбат мөгеге: "Шын-дыр, бистиң ийи күрүневис делегей кырында демей содак-шудактыг, өске черлерден ылгалып турар хүрешти-ле болгай, силерниң кылып турар үлөңер эки-дир. Херек болза, бис база деткимчевис көргүзөр бис, шууту талазы-биле дузалажырыңга белен бис" деп чугаалаар чорду. Олар бистиң анык мөгелеривисти кончуг аваангыр, дүрген хүрежир деп үнелээр чордулар. Моолдун күрүне университетинде күш-культура факультетиниң башкызы, Национал хүрештиң болгаш самбо, дзюдонун тренери, Моолдун шыырак деп санаттынып турар мөгелерин белеткээр Цедендамба деп аймак Арзылаңы-биле чугаалажыры-биле, ол башкы дугурушканы-биле өзугаар Тывага келгеш, "Хартыга" деп хүреш клубуна тыва мөгелерни моол хүрештиң чажыгтарына өөренир республикага февраль 7-8 үезинде кээр.

— "Хартыга" дугайында чугаалап бээр силер бе?

— Ону Кызылга, Тываның сугтарыга системаның эрге-

лели деп организацияның спорт залына ажыдар бис. Аңаа күзелдиг кижиге бүрүзү тыва хүрешти система өзугаар өөренир аргалыг болур. Чарлалды база берип каан бис, улус кээп эгелээр боор деп идегээр бис, келген кижини-ле хүлээп алыр апар. Бистиң тыва чон хүрешке сундулуг, салымның-ла болгай. Чаыс-чар-даа чаап турда, херэ-жен чон безин хүрешти көрүп олурар ийик чоп. Эге дээрзинде маңаа 100 хире шилиндек мөгени белеткээр деп план бар, ону күүседир дээш кызар апар. Түндүлдүр болур болза, тыва мөгелер чүгле республика иштинге эвес, Россияга, харын-даа мырыңай делегей чергелиг маргылдааларга киржир эргени

дипломаттары-биле ында англи, япон, кыдат, көрей дылдарны өөренип турарлар. Оларның көвей кези, барык шууту арыг моолдаар. Ниити чуртталга бажыңында эп-найралдыг амдырап-чурттап турар чордулар. "Тыва студентилерниң ниитилели" деп организацияны тургузуп алган, даргазы — тыва студент оол Ынчалза-даа оларда стипендия чок, ада-иезинин болгаш дөргүл-төрелиниң деткимчези-биле-ле өөренип чоруп турар. Моолда өөренип турар тываларны деткири чугула айтырылганың бирээзи болбайн канчаар, чүге дээрге Тыва-тың келир үези — бистиң холдара-ры-биле, ону база кичээнге алыр херек.

Ильин Роман деп бизнесмен эр безин: "Эт шуут чүрекке дээп тур, хлеб чиксеп тур мен" — деп турду. Тускай чагыг өзугаар хлебти эккээр чорду.

Моолдун Хүреш өргээзинге олимпий оюннарның медальдар алган Моолдун шыырак деп санаттынып турар спортчуларына тураскааттыңан 64 мөгениң хүрежин база көөр аргалыг болдувус. Ол өргээ сес эжиктиг, 3 муң кижиге олуттуг, кире бээрге, улуг мөгелерниң чуруктары шуптузун аскалап каан: олуруп алган кижиге олуруп алган, хая баарында кижиге хая баарында, девип турар кижиге девип турар, өңнүг болгаш хөлчөк чараш кылдыр чуруп каан. Ол өргээни Чазактан кандыг-даа акша-төгери албайн, чоннуң болгаш бизнесмен улустун күсели-биле тудуп каан, даштыкы хевире өг ышкаш, кончуг-даа чараш бажың чорду. Аңаа Дархан-Авырга Батэрдэнэ үшкү салыгга чедир хүрешкен, а Сухбат мөгеге шүүп кагды.

Моолда харылзаа дыка сайзыраан чорду — барык кижиге бүрүзү-ле спутник-биле харылзаалыг телефоннарлыг, телевизор базарына 100 ажыг канал бар. Россияның 8-9 хире каналдарындан аңгыда, Моолдун бодунун 8 хире каналы бар, оон Кыдаттың, Индияның, Казахстанның дээш-ле баар. Тываже телефоннажып чугаалажырга, минутада 16 акша боор. Джи деп машиналар безин, биске бодаарга, көңүс өртеч чок. Ында үш дугаар машина-ла — джи. Джи-тер садып турар рыноктун ээзи Тывага моон-даа чик өртекке база садып болур бис деп чугаалаар чорду.

Оон бир сонургаан чүүлүвүс — моол чоннуң боттарының национал идик-хевинге дыка чорчуларны болганы. Ону үргүлчү кедип турар, садыгларында содак-шудак сынмас. Оларның 4 каат төп универмагаының эң кырык кадында национал барааннар сады бар. Ынаар кире бээрге, кижиге музейде кирип келген-биле демей болур: ок-бижек, ча-согундан эгелээш, содак-шудакка чедир бар. Ол хамык бурганнарны дыка-ла чараш кылдыр кылгаш, делгеп каан боор, чаражын канчаар силер.

Моолдун эң улуг Кандан хүрээзинге база четтивис, 21 метр узун, алдындан кылып каан Чайрансэг бурганни база көрдүвүс. Ону Моолдун чүдүкчү чонунун күзели-биле алдындан шуткуп каан. Тейлеп турда халап болган улус чорду. Аңаа баргаш, тыва чонувустун хей-ады бедик чорзун, арага-дары ишпезин дээш база тейледивис.

Б.К.Маадыр-оол, А.Л.Кара-Сал Андрей Хертек-биле Моолдун хүреш өргээзинде.

Моолда тыва студентилер.

чаалап ап болурунун барымдаазы база көстүп кээр боор.

— Келген башкыларны чурттаар чер, акша-шалың талазы-биле канчаар хандыгар ирги?

— Дугуржулганы кылган бис, чедип кээрге ам-даа чугаалажыр чүүлдер бар. Цедендамбаның мында чурттаар квартираны база бар, кээрге-ле, дораан чедирер. Шалыңны база чугаалаштывыс. Боду чогум Тывага кээп чораан кижиге чорду. Кол-ла чүве — оон Кызылга барып тренерлээр күзели бар. Харын-даа мырыңай Шагаага чедир белеткепкеш, тываларны Моолдун Шагаазына апарып хүрештирер күзелин илередир башкы болган.

— Моолга чорааш, тыва студентилерге ужураштыңар бе?

— Ийе, Моолдун күрүне университетинде даштыкы дылдар болгаш экономика талазында өөренип турар Тывадан 30 ажыг студентилерге четкеш, оларның амдырал-чуртталгазы-биле база таныштывыс. Келир үеде бистиң менеджерлеривис,

— Моол чоннуң амдырал-чуртталгазы кайы хире-дир?

— Моолга неделя хире чурттап келгеш, эзирик кижиге черле көрбедивис. Национал продукция боттары бүдүрүп ап турар. Аыш-чемден макарон аймаан шоолуг чивес, риске кончуг ынак улус чорду. Абакан хоорайдан кады чорааны-биле

Бо чылын "Шын" солунун январь 13-түн хүнүнде үнген номеринде "2004-2006 чылдарда Тыва Республикага национал хүрешти сайзырадырының дугайында тускай сорулгалыг программаны Чазак хуралына хүлээп алган. Оң сорулгалык — Тывага спорттун национал хевирлерин болгаш оюннарны сайзырадып хөгжүтүр, мергежилдиг тренерлерни база тускай эртемниглерни белеткээр, спорт школаларына, клубтарына хүреш салбырларын ажыдары, спортчу дерилгелерни, кадыкшылга черлерин немей ажыдары, хүрешти школа программаларынче кирири" деп бижээн бооп турар. Ол-ла үндүрүлгедө аңаа немей "спорт школаларының, тудугларының материал-техниктиг баазаны экижидери болур" деп сорулганы база кириген. Боттарының акша-төгериин харамнанмайн Моолче чедип, моол мөгелер болгаш тренерлер-биле ужуражып, ында өөренип турар тыва студентилерниң амдыралында бар бергелерни көргөн база Тываже моол тренери маңаа хүрешти өөренир кылдыр чалап эккелген бо сайгарлыкчыларның улуг үлөзүн Тываның Чазак болгаш чону төлөпти-биле үнелээр боор дээрзинге чигзиниң чок.

Салим МОНГУШ.

КЕЛИР ҮЕНИҢ ПЕНСИЯЗЫ — РЫНОКТА

Россияда пенсия реформазы ажилдап эгелээнден бээр үш дугаар чыл эгелээни бо. Эрткен 2003 чылда камгаладылгалыг кижиниң агар санында пенсияның мөөнөп чыыр кезээниң 2002 чылдың түннелдери-биле медээлерин чонга дыңнадыр ажилдар бир дугаарында кылдынып чоруттунган. Россияның 40 млн. ажыг камгаладылгалыг хамаатылары пенсияның мөөнөп чыыр кезээниң болгаш камгалал кезээниң медээлерин таныжып көөр аргалыг болган. Бистин республиканың 69 муң ажыг камгаладылгалыг хамаатылары ол чагаа-дыңнадылгаларны алган, оон иштинден 2189 кижиниң чурттап турар чери билдинмес, азы кандыг-бир чылдагаан-биле чурттап турар черин солуп алгаш, ону пенсия эргелелдеринге дыңнатпаан чылдагааны-биле база шериг эрттирип турарларга чагаалар четпейн барган. Чагаа-дыңнадылгаларны иштинде хамаатынын башкарыкчы компания шилип алыры-биле билдиришкенин кошкан. "Билдиришкенин долдурар хуу-саа 2003 чылдың декабрь 31-де доозулган. Россияда бир дугаар чоруп турар бо

ажыл бистин республикада кандыг болганын, келир үеде бодунуң пенсиязының салым-хуузу дээш сагыш салып турарлар хөй болган бе?" дээн айтырылгар номчукчуларны сонургадып турары чугаажок. Республикада 69 муң камгаладылгалыг хамаатыларның 1851-и башкарыкчы компаниялар шилип алган. Ол эвээш болбайн канчаар. Ынчалза-даа чагаа-дыңнадылгаларны алган хамаатылар ол чогуу чүү деп чүвөл, компанияларга чылдазын суп алырга ажыгы чүл? дээн бодалдарга алыскаш, чүнүң-даа ужур-утказын билбейн артып калганар эвээш эвес. А чамдык улус чуртта экономика турум эвезин билип, кандыг-чүү-даа болза дээш, чылдазын күрүне компаниязынга арттырып алган. Оларның шилилге кылып алганын кым-даа чөмөлөп шыдавас, чүге дизе шилилгени чүглө камгаладылгалыг кижиге боду хуузуна шийтирилээр. Маңаа бир чугаалап каар чүүл: чонга башкарыкчы компаниялар дугайында медээлер четпээн, медээ-чагааларның ужур-утказын, келир үеде башкарыкчы компанияларже шилчиттинген дадывырның салым-хуузуна дугайында тайылбыр ажылы чедир чоруттунмаанын миннир апаар. Бо четпестер бүдүн Россия чергелиг болуп турар. Чагаа-дыңнадылгалар камгаладылгалыг кижилерге чылдың кээп турар апаар, бо чылын чагаа-дыңнадылгаларны камгаладылгалыг кижилер июль 1-ге

чедир алган турар, а олар октябрь 1-ге чедир башкарыкчы компанияларны шилип алыр. Ынчангаш үстүнде частырылгаларны катаптавазы-биле чогуур ажылдарны амдан кылып эгелээр ужурлуг бис.

Башкарыкчы компаниялар шилип алган камгаладылгалыг хамаатыларның 1243-ү "Сибирь ниитилелиниң удур-дедир чээли" (ОВК) банкызының ТР-де салбырында билдиришкенин киирген. Ол бистин республикада Пенсия фондузу-биле көрээ чарып алган чаңгыс банк болуп турар. Ынчангаш чоннуң ынаар барып, бодунуң шилилгезин бүзүрөп турарыда ол бооп чадавас. Сибирьниң федералдыг округунда Пенсия фондузунуң салбырының дыңнатканын эзугаар алырга, ОВК банкызынга билдиришкенин ээлериңиз 76,9 хуузу ол банкыга бодунуң бүзүрелин берген болуп турар. А арткан компаниялардан "РУСЭнерго"—2,4 хуу, "Пифагор"—2,2 хуу, "Парк Авеню Капитал"—2,5 хуу, "НИКойл"—1,9 хуу болган. Бистин республиканы алгаш көөрге мындыг: "НИКойл"

Пенсия фондузунда

башкарыкчы компанияны 31 кижиге шилип алган, "Альфа Капитал" компанияны—41, "Капитал" компанияны—24, "Лидер" компанияны 10 кижиге шилип алган, а арткан компанияларны 2-3 хамаатылар шилип ап, боттарының күш-ажыл пенсиязының мөөнөп чыыр кезээн бүзүрөөн. Камгаладылгалыг хамаатылар хуу компанияларны шилип ап тургаш, компанияның профессионал арга-дуржулгазын, рынокка ажилдаан үезин, чон ортузунга ат-алдары база ажил-агыйның бут кырынга канчаар туруп келгенин өөренип, деңгүүрлөп көрбейн барганын айтыр алаар. Оон аңгыда Россияның Пенсия фондузунуң чарлаан конкурзуна тиилекчи болганарның санынга чүглө Москва, Санкт-Петербург (50-и) хоорайлардан хуу компаниялар киришкени Сибирь чонунга башкарыкчы компания шилип алырынга шаптараазыннарны тургусканы база чадавас. А Россияда 682750 камгаладылгалыг хамаатылар башкарыкчы компания шилип алыр дугайында билдиришкенин киирген.

Бо чылдың март 31-ге чедир Россияның Пенсия фондузу башкарыкчы компаниялар шилип алган камгаладылгалыг хамаатыларның күш-ажыл пенсиязының мөөнөп чыыр кезээн ол компанияларже шилчиткен турар ужурлуг. Ол хөреңгилер хөй-ле социал айтырылгарны шийтирилээринге улуг үндезин болуру чугаажок, ылангыя

өртектег саазыннарны өстүрүп тургаш, чуртталга-тудуг айтырылгарын шийтирилээринче кириштирерин чамдык регионнарда планнап турар.

Камгаладылгалыг кижиге бүрүзү чылдың-на башкарыкчы компания шилип алыр дугайында чагаа-дыңнадылгаларда билдиришкенин алыр чүвө болганда, чогуу компанияны канчаар шилип алыры чижектерге көргүзүп көрейн. Бо сан-чугагаларны Интернет таварыштыр танышкан бис, олар чыл санында өскерлип турар дээрзи билдингир. Шилилгени кылып тургаш, башкарыкчы компанияның инвесторлардан (акша салыкчызындан) бодунуң башкарылганынча хаара тудуп кирип алгаш, рынокта башкарып ажилдап турар акша хөреңгизиниң хөмчөөлин, инвесторларның (акша салыкчызының) оларга бүзүрөп каан акшазынга (хөөдүр салып каан хөреңгизинге) чыл санында кандыг орулга кирип, төлөп берип турарын, бухгалтер балансыларындан оларның ажылының дугайында көргүзүлгенин санап, өске-даа компаниялар-биле деңнеп тургаш, шилип алыр болза эки.

Чижээ, "А" база "Б" башкарыкчы компанияларны ап көрөөлинер. "А" компания 29187 млн. рубль хөреңгени хаара тудуп, ону фонд рыногунда башкарып турар. Ол рынокта 8 чыл ажилдаан болгаш аргадуржулгазы улуг. Бодунуң капиталы 236,4 млн. рубль, үш чылдан хөй ажилдап турар ажилдакчыларының саны — 15.

"Б" башкарыкчы компания инвесторлардан 21478 млн. рубль хөреңгени хаара тудуп шыдаан, ол акшаны фонд рыногунда аңаа хөреңгизин бүзүрөп каанарга орулга кирип бээр дээш башкарып ажилдап турар. Рынокта 7 чыл болган, ажилдаан аргадуржулгазы улуг, ажилдакчылары 8 кижиге. Бодунуң капиталы 1363 млн. рубль.

Бо ийи компанияларны деңнеп көөрге, оларның кайызы-даа 1998 чылдың банк кризисин бут кырынга эртип, ажилдап шыдаан. Бодунче хаара туткаш, башкарып турар хөреңгилериниң хөмчөөлдери өскелерге бодаарга, оранчок улуг. Оларның капиталдарының хөмчөөлдерин деңнээр болза, "Б" компания дээр, ооң төлөп берип болуру орулгазы көвей болуру магадылалдыг. Рынок чажыттарлыг болганда, компания бүрүзүнүң аттарын көргүспедивис. "Дилээнин — тываар" деп чугаа бар болгай. Бүзүрөлдиг компания шилип алырда, өске-даа көргүзүлгени анализтеп көрүп, шилилгени кылыры — Силерниң эргенерде. Светлана МОНГУШ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Барыын-Хемчик кожуунуң "Хемчиктин сылдызы" солунуң редакциясында ажилдап турар акывыс Семен Дудуй-оолович САРЫГЛАР бо хүннерде 55 харлаар. Семен Дудуй-оолович "Хемчиктин сылдызы" солун чырыкче үнүп эгелээн хүнден бөгүнге чедир ында ажилдап турар. Төлөптүг аажы-чаңы-биле уруг-дарыынга үлегер болуп келген акывыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирип, дараазында одурулгарны бараалгаттывыс:

Каң дег кадыкшылды
Катап-катап күзээр-дир бис.
Амыдырал, ажил-ижик дөгөрезин
Аас-кежик кезээ шагда бүргээр болзун.
Улуг үлө бүдүрер дээш
Уйгу-дыш чок ажылыңар
Уттундурбас артып калыр.
Узун назын назылаңар!

Авазы, угбазы, хөй санныг
дунмалары, уругларыңдан.

Бичии оолдар, уругларны номчуп, бижип, санап-бодуур кылдыр өөредип каар эге класс башкызының буянның мергежилеңге Зинаида Ооржаковна ИРГИТ сеткилинден бердинип, 38 чыл дургузунда аңаа шынчы бооп ажилдаан. Улус өөредилгезиниң тергенини, башкылап ажылының хоочуну башкы Би-Хем кожуунуң Сесерлиг ортумаак школазында ажилын бо хүннерде уламчылавышаан 60 харлап турар.

Уруувуска, угбавыска, кырган-ававыска юбилейи-биле база кел чыгар Шагаа-биле изиг байыр чедирип, бэжыг кадыкшылды, кежик-чолду күзедивис!

Хүндүткел-биле, авазы,
дунмалары, уруглары, уйнуктары.

Бай-Тайга кожуунуң Шуй сумузунда "Чечек" уруглар садының эргелекчизи угбавыс Римма Михайловна ЧЫРГАЛДЫҢ төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, чедишкенин күзедивис.

Алыс боду оожум-топтуг,
Ажылгыр-кежээ, эштиг-өөрлүг,
Арбын чонуг, хүндүткелдиг угбавыска
Аас-кежиин, кадыкшылды күзедивис.
Дунмаларым канчап чор деп сагыш салыр,
Дун-хүн дивейн сагышсырап өстүргештин,
Өөреткеш, эртем-билиг чедиргештин,
Өгөлөп-баштаан угбавыска четтирдивис!

Анараттарның, Чыргалдарның,
Хөректөрүң, Хомушкуларың, Барбаларың,
Сайын-Хөөлөрүң өг-бүлелеринден.

ӨНЧҮ САДАР АУКЦИОН ЧАЛАП ТУР

"Тыва Республиканың девискээринде турар федералдыг, республика болгаш муниципалдыг өнчүлөр камгалаар болгаш чөптүг ажылгаар талазы-биле ап турар хөмчөглер дугайында" Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың ноябрь 28-те № 896 доктаалын күүседип турарының дугайында" Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың апрель 28-те № 256 доктаалын күүсединибиле Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалар яамызы 2004 ЧЫЛДЫҢ МАРТ 12-ДЕ

күрүне өнчүзүн садар талазы-биле аукцион эрттирер(өртөөн чарлавайн). Садар объектилер болза:

Өөредилге-хандырылга корпусунуң бажыңы. Адреси: Кызыл хоорай, Трудовая, 43.

"Кызыл" АТБ-ниң конторазы. Адреси: Кызыл хоорай, Рихард Зорге кудумчузу, 175.

Профилакторий. Адреси: Кызыл хоорай, Трудовая кудумчузу, 43.

Сукпак суурда турар котельная, гараж, столовая, тараа шаны, мал, хаван кажаалары (3), пилорама, бода мал фермазы.

Кызыл хоорайның Набережная 53-те турар ангар бажың, склад, ыяш болбаазырадыр цех, демир-бетон плиталардан кылган херим.

"Кызылагропромтранс-2" КБ-ниң администрация бажыңы. Адреси: Кызыл хоорай, Трудовая, 43.

"Тускай АТБ" ААН-ниң 762 санныг акцияларын садар. Бир акцияның өртөө 70 рубль.

Садар өртектиң 10 хуу долаа өртөөн төлөөн болгаш чагылгарны чогуур үезинде кириген юридиктиг албан черлери болгаш хууда кижилер аукционга киржип болур.

Чагылгарны 2004 чылдың март 11-ге чедир хүлээп алыр. Адреси: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 2 "а", 1 каът, кабинет 109. Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалар яамызы. Тайылбыр алыр телефоннары: 5-40-31, 1-11-90.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң орадакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хөмчөөли парлаан 2 ама.
Тираж 9095. Чагыт 18.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чөптөктериниң талазы-биле кооптуулдулгалының чорудулгалыга контроль болгаш бүртүкелениң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмидениң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыгтыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалары дээш авторлар боттары харылаар.